

JURAJ LOKMER

ANDREW ARCHIBALD PATON: LIKA I SENJ U PUTOPISU IZ 1849. GODINE¹

Juraj Lokmer
HR 10000 Zagreb
juraj.lokmer@gmail.com

UDK: 908(497.5Senj)
910.4(497.5Lika)
Izvorni znanstveni članak
Ur.: 2018-3-5

Veliko zanimanje engleskih putopisaca već od kraja XVIII., a posebno početkom i sredinom XIX. stoljeća za istočnojadransku obalu kulminiralo je krajem toga i početkom sljedećega stoljeća. Motivi putovanja su različiti: od upoznavanja "egzotičnih" krajeva, otkrivanja nepoznate europske kulturne baštine, pa sve do ciljanoga snimanja stanja i odnosa političkih snaga u Austrijskome carstvu, njegovom odnosu prema susjednome Otomanskom carstvu te jačanja samosvijesti slavenskih naroda u odnosu na mađarski i austrijski hegemonizam i slavenske narode u Otomanskom carstvu. Britanski diplomat, tajni obavještajac britanskoga veleposlanstva u Beču, sa znatnim vojno-diplomatskim iskustvom na Bliskom istoku (Sirija, Egipat) i u Srbiji Andrew Archibald Paton (1811. – 1874.) proputovao je 1846. i 1847. godine istočnojadranskom obalom, Dalmatinskom Zagorom i Likom prvenstveno sa zadatkom prikupljanja podatka o materijalnom stanju toga dijela Austrijskoga carstva, posebno istočnojadranskih luka. Putovanje je započeo kočijom iz Beča u Zadar, nastavio do Kotora, posjetio Crnu Goru te se vratio u Zadar odakle je preko Like oputovao za Rijeku, Trst i završio u Grazu. Istražujući te krajeve Paton je dokumentarnom preciznošću opisao ljude i krajeve riječju i slikom, bilježio neke detalje iz kulturne baštine i lokalne povijesti, koje je uglavnom pabirčio iz putopisa prethodnih britanskih posjetitelja, kao i prirodne fenomene i ljepote krajolika za što je pokazao i dosta literarnoga smisla. To je objavio u kapitalnom djelu: *Highlands and islands of the Adriatic: including Dalmatia, Croatia, and the southern Provinces of the Austrian Empire, Volumen I. i II.*, koje je 1849. godine objavio u Londonu. Ovo je djelo poslovna i politička javnost dobro primila i Paton već 1862. godine objavljuje u Londonu prošireno izdanje *Researches on the Danube and the Adriatic; or, Contributions to the Modern History of Hungary and Transylvania, Dalmatia and Croatia, Servia*

¹ Ovaj rad posvećujem uspomeni dragog nam Senjanina i dugogodišnjeg prijatelja akademika Milana Moguša, čiji su korijeni podjednako u kršnoj Lici i u starodrevnomu Senju, gradu koji je svim svojim srcem i znanstvenim djelom ljubio. Ovo je samo simbolična, skromna katica zahvalnosti za prijateljstvo, poneku kritiku i savjet, a posebno za ljubav koju su nam iskazivali Milan i njegova supruga, draga Božena Moguš. Fila i Juraj Lokmer.

and Bulgaria. 2 vols., u kojem Paton daje zemljopisno - povijesni pregled jugoistočne Europe, svoja zapažanja, posebno ekonomska i politička gledanja na zatečene prilike i budućnost tih zemalja. Patonov opis Like i Senja nije opsežan, već je jezgrovit, kritičan i pun osobnih promišljanja o trenutnom stanju, kao i o potencijalima tih krajeva. Njegovi opisi su dragocjeni podaci i svjedočanstva o krajevima i ljudima i nisu samo povijesna dokumentacija, već je to i uvid u poglede i mišljenje drugih, stranaca o tim krajevima i ljudima. To je dokumentacija koja je bitno utjecala i postupno oblikovala javno mnijenje engleskoga govornoga područja i šire. Danas su nam ti stavovi i mišljenja pomalo čudni, često nerazumljivi i neprihvatljivi, a tako su znatno utjecali na političke odluke anglosaksonskih zemalja (Velika Britanija, SAD) i njihovih sljedbenika u prošlosti, a mogu se i danas prepoznati u političkim, gospodarskim i kulturnim htjenjima i postupcima tih država, posebno Velike Britanije. U ovome radu autor donosi u prijevodu dijelove toga djela s opisima Like i grada Senja s komentarima i potrebnim pojašnjenjima te dosta opširnu bibliografiju britanskih i američkih autora koji su posjetili ili pisali o hrvatskim krajevima od kraja XVIII. do početka XX. stoljeća.

Ključne riječi: Lika, Gospić, Otočac, Plitvička jezera, Zavalje, Senj, Vojna krajina

Uvod

Zanimanje Britanaca za Habsburšku monarhiju, posebno za njezinu jadransku obalu znatno je povećano tijekom XIX. stoljeća i tada je objavljeno niz putopisnih knjiga u kojima se na vrlo minuciozan i često znanstveni način opisuju ti krajevi. Neki od njih posjećuju grad Senj, ali i unutrašnjost iza Velebita pa sve do granice s tadašnjom Turskom (Bosna) i navode najvažnije podatke iz povijesti, opisuju običaje, istražuju podrijetlo stanovnika, propituju vjerske, kulturne i gospodarske prilike, opisuju kulturne spomenike i pronalaze političke čimbenike, te iznose o svemu tome vlastite poglede i prosudbe. Koriste skoro sve do tada dostupne literaturne izvore, a podatke prikupljaju i u razgovorima s odličnicima, državnim službenicima, vojnim časnicima, svećenicima, umjetnicima, pa i običnim ljudima iz puka. Na osnovu toga donose zaključke, formiraju stavove, a sve opet pod utjecajem stavova i interesa društvene grupe kojoj pripadaju, odnosno političke elite i sustava zemlje iz koje dolaze. Time se ne samo kod čitatelja već i kod službenih krugova, posebno diplomacije Velike Britanije formiraju stavovi i mišljenja o ovom dijelu Europe, tada najvećim dijelom u sastavu Habsburške monarhije koja graniči s europskim dijelom Osmanskog carstva (Bosna i Hercegovina) ekonomski, politički smrtno bolesne državne tvorevine, a sve u cilju zaštite britanskih interesa i sprečavanju utjecaja drugih velesila, posebno Rusije u ovom dijelu Europe. Prikaz europske,² posebno britanske putopisne literature,

² S. MØNNESLAND, 2011.

koja obrađuje hrvatsku obalu Jadrana,³ odnosno unutrašnjost Hrvatske, kod britanskih putopisaca do kraja XIX. stoljeća je u jugoslavenskoj,⁴ a u zadnje vrijeme i u hrvatskoj literaturi sve više prisutno povećano zanimanje za njihov sadržaj ne samo pojedinaca već i znanstvenih institucija.⁵

Britanski putopisci o Hrvatskoj od XVIII. do početka XX. stoljeća

Tijekom XVIII. stoljeća započelo je zanimanje različitih engleskih krugova i ličnosti za jugoistok Europe, posebno za istočnu jadransku obalu i njezine luke. Tako je već početkom toga stoljeća u nekoliko navrata posjetio područje Rijeke i luke sve do Karlobaga engleski astronom Edmund Halley.⁶ 1715. godine boravio je u Varaždinu, Zagrebu i Karlovcu Simon Clement.⁷ Jeremy Milles je na putovanja iz Britanije 1736. godine posjetio Mađarsku i sjeverozapadne dijelove Hrvatske (Legrad, Varaždin),⁸ a anglikanski klerici Richard Pococke i njegov nećak Jeremy Milles su u razdoblju od 1734. do 1741. posjetili mnoge zemlje Bliskog Istoka, Grčku i Bugarsku, Njemačku, Češku, Mađarsku te dijelove Italije i Hrvatske (Istra). Pococke je u svojoj knjizi u dva dijela dao detaljan opis, posebno antičkih spomenika Trsta, Novigrada, Poreča, Rovinja i Pule.⁹ Najpoznatiji britanski posjetitelj istočne jadranske obale XVIII. stoljeća je svakako škotski arhitekt Robert Adam, koji je 1757. godine doputovao sa stručnim suradnicima (crtadžima) u Split. U svojoj kapitalnoj knjizi dao je detaljan opis s grafikama i planovima Dioklecijanove palače, kao i opis splitske okolice (Marjan, Poljud).¹⁰ Britanski pravnik,

³ S. WILD - BIČANIĆ, 2006.

⁴ Z. LEVENTAL, 1989.

⁵ V. KOSTIĆ, 2006; H. IVANKOVIĆ, 2009; J. LOKMER, 2009, 2011, 2013, 2014; GRAND TOUR DALMATIA; J. VRANDEČIĆ, 2015, 171–182.

⁶ Edmund Halley (1656. – 1742.), veliki engleski astronom, koji je predvidio pojavu (Halleyeva) kometa posjetio je u tijeku rata za španjolsko nasljeđe Rijeku, Bakar, Senj i Karlobag i zauzeo se je za utvrđivanje bakarske luke kao zaštite od francuske ratne mornarice. V. KOSTIĆ, 2006, 19–22.

⁷ Simon Clement (1654? – 1730?), engleski diplomat i ekonomski pisac koji je propotovao mnoge europske zemlje istražujući mogućnosti uspostave trgovačkih veza. Opis putovanja po južnim dijelovima Habsburške monarhije pod naslovom *A Journal of my Travails into the Lower Hungary, Sclavonia, Croatia, Friuli, Carniola and Stiria in the year 1715* nalazi se u British Library. (T. Đorđević, 1921, 90–94; Z. LEVENTAL, 1989) 174–179; V. KOSTIĆ, 2006, 25–26, 252.

⁸ Z. LEVENTAL, 1989, 199–200, 298–299.

⁹ R. POCKOCKE, 1745, 262–264; Z. LEVENTAL, 1989, 207–209, 300–301.

¹⁰ R. ADAMS, 1764; Z. LEVENTAL, 1989, 210–215, 291; J. BELAMARIĆ, 2017.

filantrop i reformator javnoga zdravlja Georg Howard slučajno se je na povratku s Bliskog Istoka našao na obalama otoka Mljeta i u svojoj knjizi dao opis kuge u Dalmaciji (Split).¹¹ Britanski (pejsažni) arhitekt Thomas Allason posjetio je dva puta (1814. i 1816. godine) Pulu na putu za Grčku i dao je grafikom i opisom prikaz najznačajnijih pulskih antičkih spomenika.¹² 1789. godine je Thomas Watkins iz Dubrovnika, gdje se je duže zadržao, doplovio do Rijeke poštanskim brodom.¹³ Krajem XVIII. stoljeća John Symonds je s Albertom Fortisom posjetio otoke Cres i Lošinj, a bogati, ekscentrični engleski lord - biskup Augustus Frederick Hervey¹⁴ također je s A. Fortisom posjetio Dalmaciju.

Početak XIX. stoljeća naše krajeve posjećuju istaknute ličnosti književnog, znanstvenog i javnog života Britanije. Richard Bright zadržao se 1814. godine na putovanju iz Beča neko vrijeme u jugozapadnoj Mađarskoj i boravio je nekoliko dana u Međimurju (Čakovec) gdje je vidio izvore nafte, ispiranje zlata iz pijeska Drave i posjetio Varaždin i Ludbreg. Opisao je poljoprivredno i stočarsko privređivanje i veliko bogatstvo šuma, a opširno se osvrće i na postojanje Roma (Cigana) kao i na njihovo podrijetlo.¹⁵ Nadahnut opisima i ilustracijama naših krajeva što ih je krajem XVIII. stoljeća izradio Balthasar Haquet, britanski novinar, nakladnik, prevoditelj i ilustrator Frederick Shoberl¹⁶ objavio je 1821. godine u sklopu velike biblioteke *Svijet u minijaturi* i knjigu u dva dijela *Ilirija i Dalmacija*,¹⁷ a 1828. godine knjigu

¹¹ G. HOWARD, 1791, 22; 45–52; FISHER RUSSEL BARKER; Z. LEVENTAL, 1989, 217, 295.

¹² Thomas Allason (1790. – 1852.), britanski (pejsažni) arhitekt poznat po uređenju nekih danas najatraktivnijih londonskih lokacija (Connaught Square, Notting Hill, Ladbroke Estate u Kensingtonu) dva je puta boravio u Puli na putu za Grčku gdje je proučavao antičke spomenike. Ne zna se je li posjetio Dalmaciju, koju također opisuje u svojoj knjizi *Picturesque Views of the Antiquities of Pola*, London, 1819. s opisom svojeg putovanja. (T. ALLASON, 1819; Z. LEVENTAL, 1989, 252–259, 295; R. MATIJAŠIĆ, 2005, 10)

¹³ T. WATKINS, 1792, 343–346; Z. LEVENTAL, 1989, 230–233; V. KOSTIĆ, 2006, 27–28, 253.

¹⁴ Augustus Frederick Hervey (1730. – 1803.), ekscentrični putnik i mecena, bogati earl od Bristola i visoki prelat Anglikanske crkve je s Albertom Fortisom proputovao Dalmaciju 1771. – 1772. godine. Zaokupljen različitim bizarnostima živio je raskalašeno i za okolinu vrlo sablažljivo. Jedna od njegovih preokupacija je bilo i graditeljstvo. Tako je predlagao izgradnju ceste od Rijeke do Splita, kao posebno strateškog objekta. (V. KOSTIĆ, 2006, 29–31).

¹⁵ R. BRIGHT, 1818, 474–497; J.F. PAYNE; Z. LEVENTAL, 1989, 234–251, 292–293; Z. LEVENTAL, 1989, 234–251.

¹⁶ BOASE, 1885–1900, 52; V. KOSTIĆ, 2006, 35.

¹⁷ F. SHOBERL, 1821, Vol. I, 48–66, 105–146; Vol. II, 1–146.

o običajima i nošnjama naroda Austrijskog carstva.¹⁸ Britanski hidrografi John William Norie¹⁹ i John Purdy,²⁰ iako nisu proputovali istočnu jadransku obalu, daju podatke na osnovu starije literature (Fortis, Bellin). Tako je 1817. godine J. W. Norie objavio *Peljar po Sredozemlju*²¹, a J. Purdy 1826. godine *Peljar Sredozemlja*.²² Taj Norieev plovidbeni priručnik doživio je, uz dopune, brojna izdanja tijekom XIX. stoljeća.²³ Sir John Paget, liječnik, medicinski znanstvenik, poljoprivredni stručnjak i inovator proputovavši Francusku i Italiju posjetio je 1835. i 1836. godine jugoistočnu Europu i hrvatske krajeve (Čakovec, Nedelišće, Zagreb, Karlovac, Gorski kotar, Rijeku).²⁴ Peter Evan i Thomas Smith Turnbull 1834. – 1836. godine putovali su većim dijelom zemalja Austrijskog carstva, a 1836. godine posjetili su Rijeku i njezinu okolicu te Istru i Trst.²⁵ Iste godine posjetio je Pulu i Rijeku Britanac Edmund Spencer, koji je živio u Njemačkoj.²⁶ 1837. godine u Londonu je John Murray (III.) objavio prvo izdanje priručnika za putovanje u južnu Njemačku i Austriju uključujući i hrvatske krajeve (Varaždin, Zagreb, Karlovac, Rijeka). Taj priručnik je do 1902. godine doživio 15 izdanja. Tim vodičem na engleskom jeziku Murray

¹⁸ F. SHOBERL, 1828, 1–146.

¹⁹ John William Norie (1772. – 1843.) engleski matematičar, hidrograf, kartograf i nakladnik nautičkih knjiga, od kojih je najpoznatija *Epitome of Practical Navigation* (1805.) koji je postao standardni priručnik za plovidbu i koji je doživio mnoga izdanja kao i druga Norijeve djela. (R. BISSEL PROSSER, 1885–1900.).

²⁰ John Purdy (1773. – 1843.), britanski hidrograf čiji je rad utjecao i na područje farologije, proučavanja modernih svjetionika i njihovih projekata. Purdyjevi radovi na opisu obale i plovnih putova su bili kvalitetni priručnici koji su se i pola stoljeća nakon njegove smrti dopunjeni objavljivali. Svojim djelom o lukama i plovnim putevima istočnog Mediterana dao je priručnik, svojevrsnu pomorsku enciklopediju namijenjenu pomorcima za plovidbu Mediteranom. (A. F. POLLARD, 1885–1900)

²¹ J.W. NORIE, 1817, 128–135.

²² J. PURDY, 1826, 180–186, 188–193.

²³ M. KOZLIČIĆ - S. UGLEŠIĆ, 2013, 558–560.

²⁴ J. PAGET, 1839, 581– 625; V. KOSTIĆ, 2006, 25–26, 252.

²⁵ Peter Evan Turnbull (1786. – 1852.), engleski znanstvenik i pisac. Svoja zapažanja zemljopisno - povijesnoga, politički - ekonomskoga karaktera je objavio 1840. godine u djelu u dva dijela pod nazivom *Austrija*. Tu je znalački, detaljno opisao Rijeku i njezinu okolicu (Bakar, Kraljevicu) i Istru i time ostavio vjerodostojno svjedočanstvo o životu tih krajeva. (TURNBULL, 1840, 314–360; V. KOSTIĆ, 2006, 41–55, 254.)

²⁶ Svoj boravak u Rijeci opisao je kao *jedan od onih koji borave u Njemačkoj* u svojoj knjizi *Sketches of Germany and the Germans: With a Glance at Poland, Hungary & Switzerland*, in 1834, 1835. and 1836., London 1836. (SPENCER, Vol. II., 1836, 260–266; V. KOSTIĆ, 2006, 57–58, 254.)

je potaknuo britanske građane na putovanja u opisane krajeve Europe.²⁷ Te iste godine je u skladu s običajima imućnih i visokoobrazovanih Britanaca na dugom putovanju po Europi posjetio Srijem, Slavoniju, Gorski kotar i Rijeku anglikanski svećenik George Robert Gleig, koji je kao bivši vojnik namjeravao osim slavonskoga dijela Vojne krajine posjetiti i karlovačku Vojnu krajinu, tj. Liku i unutrašnjost Dalmacije, što nije ostvario. Na tom putu doživio je dosta neugodnosti, ali je dao iscrpan i vjerodostojan opis krajeva koje je posjetio.²⁸ U jesen 1844. godine po Dalmaciji i susjednim krajevima putovao je John Gardner Wilkinson,²⁹ koji je svoja zapažanja objavio u knjizi u dva dijela gdje donosi i podatak da je Venecija 1616. među uhvaćenim uskocima objesila i devet Engleza. Tijekom 1846. i 1847. godine sjeverozapadnu Hrvatsku (Zagreb), Vojnu krajinu (Liku, Karlovac), Dalmaciju i Bihać u *Turskoj Hrvatskoj* posjetio je Andrew Archibald Paton čije je izvješće objavljeno kao

²⁷ John Murray, (III.) britanski nakladnik i treći istoga imena na čelu obiteljske nakladne kuće osnovane 1768. godine u Londonu. Svoje upravljanje obiteljskom tvrtkom obilježio je brojnim izdanjima tada vrlo popularnih vodiča po različitim dijelovima svijeta (Europa, Azija, Afrika) *Murray's Handbooks for Travellers*. Među tim vodičima je i 15 izdanja njegova *A handbook for travellers in southern Germany,.....*, čije je prvo izdanje objavio 1837. godine. Murray je također objavio 1859. godine i Darwinovo djelo *O porijeklu vrsta (On the Origin of Species)*. (MURRAY, (IV), 1920; V. KOSTIĆ, 2006, 253.)

²⁸ George Robert Gleig (1796. – 1888.), sin prezbiterijskog biskupa, škotski vojnik koji je ratovao na strani Britanije u Američkom ratu za neovisnost i u napoleonskim ratovima u Europi, vojni pisac, pisac biografija poznatih vojskovođa (Wellington), putopisa i na kraju anglikanski svećenik vrlo utjecajan u elitnim krugovima britanskoga društva. (G. GLEIG, 1911.) Nakon opsežnog putovanja Europom Gleig i sin doputovali su Dunavom do Zemuna i nastavili seoskim kolima preko Rume, Sremske Mitrovice, Morovića, Vinkovaca i Broda do Nove Gradiške gdje ih je primio hrvatski podban Marković. Namjeravali su posjetiti Karlovačku krajinu (Ličku, Otočku, Ogulinsku i Slunjsku pukovniciju) i odatle otići u Rijeku. Međutim, čovjek koji ih dovezao do Novske je odbio dalje putovati bojeći se razbojnika u području Velike i Male Kapele. Stoga su se uputili u Zagreb, a odatle u Karlovac i do Bosiljeva, gdje ih je primio grof Nugent. Potom su krenuli preko Skrada, Delnica i Mrzlih Vodica, gdje su ih tamošnji seljaci pretukli i opljačkali, a lokalni panduri optužili za falsificiranje dokumenata, za lažno predstavljanje i špijunažu. Tek na intervenciju engleskog vicekonzula u Rijeci su oslobođeni. U Rijeci su se ostali neko vrijeme da bi se oporavili i bili su gosti Waltera Smitha, vlasnika tvornice papira. Posjetili su Volosko, Dragu, i područje iznad Bakra. Sve je to G. R. Gleig opisao u svome djelu u tri dijela *Germany, Bohemia and Hungary visited in 1837.*, Vol. III., London, 1839. i u *Sketches of Illyria, Italy and the Tyrol*, London, 1839. (G. R. GLEIG, Vol. III, 1837, 272–408; G. R. GLEIG, 1837, 234–246; V. KOSTIĆ, 206, 59–83, 254.)

²⁹ John Gardner Wilkinson, istraživač, znanstvenik (egiptolog) i putopisac čije je opsežno djelo *Dalmatia and Montenegro with a Journey to Mostar in Herzegovina and Remarks on the Slavonic Nations; the History of Dalmatia and Ragusa; the Uscoacs; &c. &c.*, Volume II., London, 1848. (J. G. WILKINSON, 1848.)

opsežno putopisno djelo u dva izdanja tema ovoga rada. Već sljedeće godine istočnu jadransku obalu posjetili su William Frederick Wingfield (1853.),³⁰ James Henry Skene (1850. – 1851.),³¹ John Mason Neale (1860.),³² ugledni anglikanski svećenik, William Spottiswoode (1860.),³³ matematičar i fizičar,

³⁰ William Frederick Wingfield (1813. – 1874.) engleski pisac koji je 1853. godine iz Zagreba preko Rijeke proputovao jadransku obalu sve do Albanije (Skadar). Wingfield je po svojoj prilici bio katolički teolog kao i njegov otac, sudjelovao je u prijevodu Rimskoga časoslova na engleski jezik. Nekoliko godina živio je na području Austrijskog carstva (Piran i Gorizia). To svoje putovanje opisao je u svome jedinom objavljenom 1859. godine djelu *A Tour in Dalmatia, Albania and Montenegro, with an Historical Sketch of the Republic of Ragusa, from the Earliest Times Down to its Final Fall*, gdje je detaljno opisao Rijeku, Kvarnerske otoke, Dalmaciju i njezine gradove, Boku kotorsku i primorje sve do Skadra. Posebno je opisao Dubrovnik i njegovu povijest. (V. KOSTIĆ, 2006, 89–93; W.F. WINGFIELD, 1859.)

³¹ James Henry Skene of Rubislaw (1812. – 1886.), engleski diplomat i pisac, britanski konzul u Alepu, pisac je nekoliko knjiga o situaciji i problematici naroda u Osmanskom carstvu. U svojoj knjizi *The frontier lands of the Christian and the Turk., Vol. I.*, London, 1853., opisao je Rijeku, Gorski kotar i slavonski dio Vojne krajine (sve do Županje). (J. H. SKENE, 1853, 9–108.)

³² John Mason Neale (1818. – 1866.), anglikanski svećenik, crkveni povjesničar, liturgičar, pjesnik himni, književnik. Neale je pripadnik Oxfordskog pokreta koji je zagovarao povratak Anglikanske crkve na izvore prije odcjepljenja od Rima i povratak katoličkoj tradiciji. Zagovornik je obnove crkvenog jedinstva istočnih crkava, Anglikanske i Katoličke crkve. Spremajući se na putovanje istočnom jadranskom obalom proučio je raniju zemljopisnu i putopisnu literaturu (Paton, Wilkinson, Paget, Adam) i opskrbio se preporukama za utjecajne ljude u austrijskoj vlasti i u katoličkoj hijerarhiji. Putujući istočnom jadranskom obalom zadivljen je antičkim spomenicima, posebno u Puli i u Splitu, kao i staroslavenskim jezikom i glagoljicom u katoličkom bogoslužju u Istri i na Krku. Njegov putopis pod naslovom *Notes, ecclesiological and picturesque on Dalmatia, Croatia, Istria, Styria with a visit to Montenegro*, London, 1861. godine najbolje o tome govori. Nadahnut pulskim amfiteatrom napisao je kratki roman s temom iz Dioklecijanova progona kršćana *The Daughters of Pola, Family letters relating to Persecution of Diocletian, (Kćeri grada Pule, dopisivanje dviju obitelji u vrijeme Dioklecijanova progona kršćana)* koja u hrvatskom prijevodu i obradi već nekoliko godina čeka hrvatskog izdavača. (J. H. OVERTON, 1885–1900.; J. M. NEALE, 1861, 48–181, 193–206; V. KOSTIĆ, 2006, 93–101.)

³³ William Spottiswoode (1825. – 1883.), britanski matematičar i fizičar, vrstan lingvist, putopisac, predsjednik Royal Society (1878. – 1883.). posjetio je 1856. godine Rusiju. Četiri godine kasnije, 1860. godine, posjetio je Mađarsku i Hrvatsku i zapažanja je iznio njegov brat, koji je bio s njim na putovanju u novinskom članku pod naslovom *A Tour in Civil and Military Croatia, and Part of Hungary (Putovanja kroz civilna i vojna područja Hrvatske i jedan dio Mađarske)*. (G. A. SPOTTISWOODE, 1861.) Putovao je kočijom i posjetio Rijeku i Senj, gdje je doživio divljinu bure. Nastavio je putovati Josefinom do Karlovca, sjedišta Karlovačkog generalata, gdje je vidio sve loše posljedice poraza austrijske vojske 1859. godine kod Magente i Solferina, u kojima je stradalo mnogo hrvatskih krajišnika. U Karlovcu je vidio uspješno gospodarsko lice grada, čvorište trgovačkih putova raznih roba (žito, drvo, duhan, sol), posebno izvoza drvene građe (duge, brodograđevno drvo i sl.) i u Britaniju. S engleskim trgovcem drva posjetio je njegove šume u Petrovoj Gori, boravio u Vojniću i u nekim pograničnim postajama gdje se je upoznao s organizacijom i funkcioniranjem Vojne krajine. (H. RIX, 1885–1900; V. KOSTIĆ, 2006, 103–111, 255.)

Emily Anne, vikontesa Strangford (1863.),³⁴ Arthur J. Patterson,³⁵ James Creagh (1875.),³⁶ John Stuart Stuart-Glennie (1879.),³⁷ Thomas Graham Jackson³⁸ koji je u tri navrata (1882., 1884. i 1885.) proputovao istočnom jadranskom obalom, Harry Craufuird Thompson, koji je krajem 90-tih godina XIX. stoljeća posjetio Bosnu i Hercegovinu i prošao Slavonijom i

³⁴ Lady Strangford, Emily Ann Smythe or Emily Anne Beaufort (1826. – 1887.) rođena je u staroj engleskoj obitelji. Njezin otac admiral Beaufort bio je poznati stručnjak za hidrografiju. Kao djevojka je sa sestrama putovala po Egiptu, Maloj Aziji i Siriji. Nakon vjenčanja s lordom Strangfordom 1863. godine mladi bračni par putovao je istočnom jadranskom obalom. Posjetili su Albaniju, Crnu Goru i hrvatsku obalu od Boke kotorske sve do Poreča i Trsta. Dojmove s tog putovanja su objavili u knjizi *The Eastern Shores of the Adriatic in 1863: With a Visit to Montenegro*, London, 1864. U toj knjizi je njezin muž lord Strangford napisao tri poglavlja od kojih je posebno zanimljivo poglavlje pod znakovitim naslovom *Kaos* u kojem je kao diplomat i dobar poznavatelj južnoslavenskih prilika dao pregled povijesno-političkih prilika i međusobnih odnosa južnoslavenskih naroda i utjecaja velikih sila. Lady Strangford je bila i velika humanitarka, kao dobrovoljka sudjelovala je i organizirala bolničku službu na nekoliko istočnih ratišta. Lady Strangford je prva žena koja je putovala istočnom jadranskom obalom i o tome je objavila knjigu. (M. F. McVICKER, 2008, 19–20; SMYTHE, 1898, 198; E. A. STRANGFORD, 1864, 107–130, 215–293; V. KOSTIĆ, 2006, 113–121, 255.)

³⁵ Arthur J., Patterson, *From Agram to Zara.*, u *Fortnightly Review*, 1872. (A. J. PATTERSON, 1872, 359–386, 509–532).

³⁶ James Creagh 1875. godine posjetio je Bosnu, a na putu za Crnu Goru boravio je u Dalmaciji (Metković, Dubrovnik, Konavli). To putovanje je opisao u knjizi pod naslovom *Over the borders of Christendom and Eslamiah. A journey through Hungary, Slavonia, Servia, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia, and Montenegro, to the north of Albania, in the summer of 1875.* (J. CREAGH, 1876, 182–238).

³⁷ John Stuart Stuart-Glennie (1841. – 1910.), škotski odvjetnik, socijalist i folklorist, koji putujući jugoistočnim dijelom Europe (Srbija, Bosna, Crna Gora, Albanija i Hrvatska) komentira povijest tih zemalja, sagledava pravno-povijesne činjenice, socijalno stanje i njihov utjecaj na njihovu socijalnu i političku budućnost. (J. S. STUART - GLENIE, 1879, 399–427; 433–510).

³⁸ Thomas Graham Jackson (1835. – 1924.) arhitekt, umjetnik, konzervator, pisac, povjesničar i ugledni sveučilišni profesor. Najveći dio svoga života je posvetio arhitekturi zgrada za obrazovanje, izgradnji crkava, restaurirao planirao je i nadzirao konzervatorsko – restauratorske zahvate na katedrali u Winchesteru. Bavio se izdavaštvom, bio je i antikvar, mnogo je putovao i pisao putopise. Posebno su zapaženi Jacksonovi putopisi, opisi Bliskoga Istoka i nekih krajeva na Balkanskom poluotoku i uz istočnojadransku obalu. U tri navrata (1882., 1884. i 1885. godine) Jackson je posjetio istočnojadransku obalu i zabilježio svoja iskustva, skice i dnevnik. Sve je to objavio u knjizi od tri dijela *Dalmatia, the Quarnero and Istria with Cetigne in Montenegro and the island of Grado*, Oxford, 1887. u kojima se nalaze i autorovi crteži. Za Zadar je izradio projekt zvonika katedrale, koji je bio tek u temeljima, a koji je izgrađen 1893. godine. Njegovo putopisno djelo istočnojadranskom obalom je imalo veliki odjek u svijetu. (V. FLEGO, 2005, 212–213; R. MATIJAŠIĆ, 2005, 350; T. G. JACKSON, 1887, Vol. I; T. G. JACKSON, 1887, Vol. II; T. G. JACKSON, 1887, Vol. III, 81–341).

Dubrovačkim primorjem,³⁹ a krajem druge polovice XIX. stoljeća (od 1875. do 1882.) u Splitu i Dubrovniku je boravio Sir Arthur John Evans.⁴⁰

Nadahnuti putopisima Britanaca XIX. stoljeća (Paton, Gleig, Wilkinson, Winkfield i T. G. Jackson),⁴¹ a vođeni Murrayevim priručnicima ove su krajeve posjetili i drugi Britanci krajem XIX. i početkom XX. stoljeća (Frederick Hamilton Jackson,⁴² mrs. Maude M. Holbach,⁴³ mrs. Russell

³⁹ H. C. Thompson posjetio je Bosnu i Hercegovinu dvadeset godina nakon Berlinskog kongresa želeći vidjeti stanje u toj nekadašnjoj otomanskoj provinciji kojom je sada upravljala Austro-Ugarska. Uz put je putovao i djelom hrvatskoga teritorija (Dubrovnik i Slavonija). Svoja zapažanja u svezi sa stanjem u tim područjima kao i o britanskoj politici u svezi s pitanjem rješenja balkanskog (turskog) pitanja iznio je u knjizi pod naslovom: *The outgoing Turk; impressions of a journey through the western Balkans*, koju je objavio u New Yorku 1897. godine. (H. C. THOMPSON, 1897, 196–207).

⁴⁰ Sir Arthur John Evans (1851. – 1941.), engleski arheolog svjetskoga glasa, koji je provodio arheološka istraživanja na Balkanskom poluotoku (1875. – 1882.) istražujući antičke spomenike, boravio je u Zagrebu, Lici, Splitu, Dubrovniku. Potom je izvodio arheološka iskapanja na Siciliji i u južnoj Italiji, a od 1900. godine iskapao je u Knosuos na Kreti, gdje je otkrio bogate ostatke minojske kulture. Bio je direktor Ashmolean muzeja u Oxfordu. Napisao je knjigu *Antiquarian Researches in Illyricum, I–IV (Istraživanja o starinama u Iliriku)*, zatim *Illyrian Letters (Pisma iz Ilirika)* o zapadnobalkanskim zemljama uoči austrijske okupacije Bosne i Hercegovine te također *Through Bosnia and Herzegovina on Foot During the Insurrection* u istom duhu. Iako nije bio profesionalni političar ili vojnik, mnogi sumnjaju da je bio agent engleske vlade. Bio je, na zahtjev revolucionarnih srpskih organizacija Balkana, značajan igrač u stvaranju jugoslavenske države i nacije pod vodstvom Srbije, u stvari s pozicija velikosrpskog nacionalizma, posebno nakon izbivanja I. svjetskog rata (*Les Slaves de l'Adriatique et la Route continentale de Constantinople*, London, 1916.). A. J. EVANS, Hrvatska enciklopedija. (A. J. EVANS, 1877, 3–85, 364–445; A. J. EVANS, 1878, 58–70; A. J. EVANS, 1916).

⁴¹ O tome govori na kraju predgovora svojega putopisa po dalmatinskoj obali Maudy M. Holbach (M. M. HOLBACH, 1910.) i Roy Trevor na kraju svojega putopisa po Balkanu (R. TREVOR, 1911, 449–500).

⁴² Frederick Hamilton Jackson (1848. – 1923.), britanski slikar i pisac potaknut putopisom T. G. Jacksona proputovao je istim putom i objavio 1908. godine u Londonu knjigu *The Shores of the Adriatic, the Austrian side, the Küstenlande, Istria, and Dalmatia* u kojoj se nalazi mnogo crteža (grafika) i fotografija naročito ljudi, krajolika i spomenika kulturne baštine. (F. H. JACKSON, 1908; FREDERICK HAMILTON JACKSON)

⁴³ Maudy Holbach je sa suprugom, ilustratorom Ottom, vjerojatno tijekom 1906. i početkom sljedeće godine posjetila dalmatinsku obalu od Raba do Boke. Uvod s posvetom knjige, koja će je nadahnuti za njezina druga putopisna djela, napisan je na kraju puta, u Opatiji 27. veljače 1907. godine. Svoje doživljaje Dalmacije opisala je u knjizi *Dalmatia. The land where East meets West*, koja je izišla u dva izdanja: 1908. (1907.) i 1910. godine. Osim ove knjige objavila je i drugu knjigu s putopisnom tematikom Balkana pod naslovom *Bosnia and Herzegovina, some wayside wanderings*, London–New York 1910. [1909.] (M. M. HOLBACH, 1910, J. VRANDEČIĆ, 2015, 172–173).

Barrington,⁴⁴ Percy Edward Henderson,⁴⁵ Roy Trevor,⁴⁶ Harry De Windt⁴⁷ i drugi), kojima su se u tom vremenu pridružili i Amerikanci: William James Stillman,⁴⁸ Frances Kinsley Hutchinson⁴⁹ Jaekel, Frederic Blair.⁵⁰ Ne treba zaboraviti ni krstarenje engleskoga kralja Edwarda VIII. s gospođom Simpson

⁴⁴ Engleskinja Russell Barrington potaknuta knjigom T.G. Jacksona proputovala je u proljeće 1911. god. južnom Italijom, Grčkom, Bokom Kotorskom, Dalmacijom i preko Rijeke i Voloskoga otišla u Trst, Grado, Akvileju i Veneciju. Svoje dojmove je iznijela u knjizi *Through Greece and Dalmatia, A Diary of Impressions Recorded by Pen & Picture*, koju je objavila u Londonu 1912. god. (R. BARRINGTON, 1912, 153–240).

⁴⁵ Percy Edward Henderson, rod. 1852. godine proputovao je i naše krajeve i svoja zapažanja je objavio u knjizi pod naslovom *A British officer in the Balkans; the account of a journey through Dalmatia, Montenegro, Turkey in Austria, Magyarland, Bosnia and Hercegovina*, London, 1909. (P. E. HENDERSON, 1909, 16–36; 58–67).

⁴⁶ Putujući automobilom posjetio je Hrvatsku, Bosnu, Crnu Goru i dio sjeverne Albanije. Sve je to objavio u svojoj putopisnoj knjizi *My Balkan tour; an account of some journeyings and adventures in the Near East, together with a descriptive and historical account of Bosnia, & Herzegovina, Dalmatia, Croatia & the kingdom of Montenegro,*; with a photogravure frontispiece, a map and 104 other illustrations., London, 1911. (R. TREVOR, 1911, 6–23, 204–223, 369–447).

⁴⁷ Harry Willes Darell de Windt (1856. – 1933.), istraživač i putopisac. Kao strastveni putnik proputovao je cijeli svijet, pa tako i područje Balkanskog poluotoka. Svoje putovanje po Balkanu, gdje je posjetio Dubrovnik zabilježio je u knjizi pod naslovom *Through Savage Europe; Being the Narrative of a Journey (undertaken as Special Correspondent of the Westminster Gazette), throughout the Balkan States and European Russia*, London, 1907. (H. d. WINDT, 1907, 67–79; H. IVANKOVIĆ, 2009).

⁴⁸ William James Stillman (1828. – 1901.), američki umjetnik, fotograf, pisac, novinar, povjesničar i diplomat. Boraveći u Hercegovini, zapravo stalno nastanjen u Dubrovniku svjedočio je o hercegovačkom ustanku 1875. – 1876. godine kao dopisnik *The Timesa*, odakle je slao svoja pisma s Balkana koja su znatno utjecala na politiku britanske vlade prema kneževini Crnoj Gori. (STILLMAN, W. J.; W.J. STILLMAN, 1901).

⁴⁹ Američka spisateljica Frances Kinsley Hutchinson i njezin suprug automobilom su proputovali Balkan (Dalmaciju, Crnu Goru, Hercegovinu i Bosnu), što je zabilježila u svojoj knjizi: *Motoring in the Balkans, Alongs the highways of Dalmatia, Montenegro, the Herzegovina and Bosnia*, koju je objavila u Chicagu 1909. godine. Putovanje su započeli u Trstu i preko Rijeke i Senja došli do Gospića i nastavili preko Velebita u Dalmaciju. (F. KINSLEY HUTCHINSON, 1909, 42–62).

⁵⁰ Jaekel, Frederic Blair (1882. – 1943.), američka geografinja, novinarka i spisateljica. Proputovala je većim dijelom Balkana te se vratila istočnom jadranskom obalom u Trst. 1910. godine je objavila je knjigu dojмова s tog putovanja pod naslovom *The lands of the tamed Turk; or, The Balkan states of to-day; a narrative of travel through Servia, Bulgaria, Montenegro, Dalmatia and the recently acquired Austrian provinces of Bosnia and the Herzegovina; with observations of the peoples, their races, creeds, institutions and politics, and of the geographical, historical and commercial aspects of the several countries, by Blair Jaekel; with numerous illustrations from photographs taken especially for the book.*, Boston 1910. (J. BLAIR, 1910, 179–196; 247–291).

hrvatskom jadranskom obalom u kolovozu 1936. godine na što su ih vjerojatno potakli ovi brojni putopisi britanskih autora prošlih stoljeća.

Andrew Archibald Paton

Sl. 1. Andrew Archibald Paton
(1811. – 1874.)

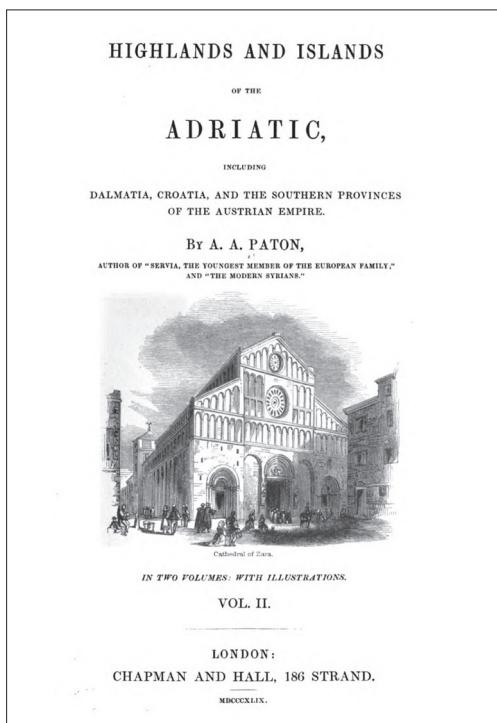
Među britanskim putopiscima koji su u prvoj polovici XIX. stoljeća proputovali i opisali istočnu jadransku obalu, unutrašnjost Dalmacije, Vojnu krajinu i bansku Hrvatsku je Andrew Archibald Paton, svjetski putnik, diplomat i putopisac rođen u Edinburghu 1811. godine. Avanturističkoga duha s 25 godina Paton se je uputio u Napulj, odakle je s naprtnjačom na leđima otišao u Beč. Nakon toga proputovavši u nekoliko navrata jugoistočnu Europu i Bliski istok (Sirija, Egipat), stekao je precizan i opsežan uvid u ponašanje, običaje, gospodarstvo i politički život tih zemalja, a sve to je opisao i priopćio javnosti u zanimljivom nizu objavljenih knjiga. Od 1839. do 1840. godine bio je osobni tajnik pukovnika (kasnije Sir) George Hodgesa u Egiptu, da bi potom bio zaposlen u političkom

odjelu britanskog osoblja u Siriji pod zapovjedništvom pukovnika Hugh Henry Rosea (kasnije barona Strathnairn), gdje je uskoro postao zamjenik pomoćnika generalnog intendanta. Generalnim konzulom u Srbiji imenovan je 1843. godine, a 1846. godine je neslužbeno zaposlen kod Sir Robert Gordona, britanskog veleposlanika u Beču s posebnim zadatkom da ispita i potom izvjesti o austrijskim lukama na Jadranu. Vice konzulom u Missolonghi u Grčkoj je postao 1858. godine, da bi već sljedeće godine bio premješten u Lübeck. U svibnju 1862. godine imenovan je konzulom u Dubrovniku i Boki kotorskoj. Umro je 1874. godine.

Patonova najvažnija djela su:

- *The modern Syrians; or, Native Society in Damascus, Aleppo, and the mountains of the Druses, from notes made in those parts during the years 1841.* (1844. godine);
- *Servia, Youngest Member of the European Family or, a residence in Belgrade and travels in the Highlands and Woodlands of the Interior, during the years 1843 and 1844.* (1845. godine);

- *Highlands and islands of the Adriatic: including Dalmatia, Croatia, and the southern provinces of the Austrian Empire* (1849. godine);
- *The Goth and the Hun, or, Transylvania, Debreczin, Pesth, and Vienna, in 1850* (1851. godine);
- *The mamelukes: a romance of life in grand Cairo .. , Volume 1,2,3* (1851. godine)
- *The Bulgarian, the Turk, and the German* (1855. godine);
- *Melusina, a new Arabian night's entertainment* (1860. godine);
- *Researches on the Danube and the Adriatic : or, Contributions to the modern history of Hungary and Transylvania, Dalmatia and Croatia, Serbia and Bulgaria* (1861. godine);
- *A history of the Egyptian revolution, from the period of the Mamelukes to the death of Mohammed Ali; from Arab and European memoirs, oral tradition, and local research* (1863. godine);
- *Sketches of the ugly side of human nature* (1867. godine);
- *1870: A history of the Egyptian revolution, from the period of the Mamelukes to the death of Mohammed Ali; from Arab and European memoirs, oral tradition, and local research .., Volume 1, 2* (1870. godine);
- *Henry Beyle (otherwise de Stendahl); a critical and biographical study aided by original documents and unpublished letters from the private papers of the family of Beyle* (1874. godine).⁵¹

Sl. 2. Naslovnica knjige: A. A. Paton, *Highlands and Islands of the Adriatic: including Dalmatia, Croatia, and the southern Provinces of the Austrian Empire*, Vol. II., London, 1849.

⁵¹ H. PATON, Vol. 44.

*Hrvatska*⁵²

U drugoj knjizi svoga opsežnoga putopisnog djela *Highlands and Islands of the Adriatic: including Dalmatia, Croatia, and the southern Provinces of the Austrian Empire*, Vol. II., London, 1849., A. A. Paton u Poglavlju VIII. pod naslovom *Hrvatska*⁵³ opisuje unutrašnjost Hrvatske u zaleđu Velebita (Lika) u koju dolazi kočijom iz Zadra, gdje je uživao u blagosti dalmatinske zime, rascvjetalog proljeća, ljepotama otoka, u ugodnom i otmjenom društvu austrijskih časnika i činovnika na čelu s upraviteljem Dalmacije. Vrijedi u nastavku pročitati kako biranim riječima, elegantnim stilom i bravuroznim, pomalo lirskim opisima govori o vrltima Velebita i idiličnim krajolicima Like.

Sl. 3. Na cesti od Obrovca preko Velebita: Potprag s crkvom sv. Franje⁵⁴

⁵² Odabrane dijelove putopisa A. A. Patona, koji govore o Lici i Senju, preveo je autor ovoga rada. Ti su dijelovi dani u navodnicima. Podnaslovi su preuzeti (prevedeni) iz originalnog teksta A. A. Patona.

⁵³ CHAPTER VIII., CROATIA, A. A. PATON, Vol.II, 1849, 102–119.

⁵⁴ Preuzeto iz knjige A. A. Paton, *Highlands and islands of the Adriatic : including Dalmatia, Croatia, and the southern Provinces of the Austrian Empire*, Vol. II., London, 1849.

"Moja je prvobitna želja bila upoznati austrijske luke na Jadranu,⁵⁵ doći parobrodom iz Zadra (Zara) na kvarnerske otoke i odatle u Rijeku (Fiume). Ali, u Zadru su mi savjetovali da je bolje žrtvovati malo više vremena i putovati kopnom te tako upoznati planinski dio Hrvatske, jedan od najromantičnijih dijelova Europe i time upoznati čitateljstvo. Kada sam o toj svojoj namjeri u Zadru razgovarao s guvernerom Dalmacije⁵⁶ odmah mi je ljubazno ponudio pismo za časnike na područjima koja namjeravam posjetiti i koja su sasvim uz državnu vojnu granicu. Guverner je u mlađim godina bio pukovnik Ogulinske regimente⁵⁷ i osobno se zalagao za boljitak toga kraja i njegovih stanovnika.

Budući da je područje koje želim posjetiti bilo na znatno većoj nadmorskoj visini, nije bilo razumno poći na put prije mjeseca lipnja. Kraj svibnja je bio izrazito vruć pa su guvernerov pouzdanik i jedan garnizonski časnik uzeli dopust i pošli sa mnom na ugodno putovanje u Gospić (Gospitch), sjedište najbližeg područja regimente s druge strane Velebita (Vellibitch).⁵⁸

⁵⁵ Upoznati političke, gospodarske prilike, trgovačke mogućnosti, a posebno austrijske luke na Jadranu bilo je poslanje A. A. Patona, koje mu je povjerio britanski veleposlanik u Beču Sir Robert Gordon, kod kojega je bio neslužbeno zaposlen 1846. godine. (A. A. PATON, Vol. I, 1849, 5).

⁵⁶ Ovdje Paton misli na Ivana Augusta Turszky (Turski), koji je bio namjesnik (od 1840. godine) i potom 1842–48. godine civilni i vojni upravitelj Dalmacije. Turszky (Teschen, Cieszyn, Český Těšín, 1778 – Beč, 23. I. 1856) bio je časnik u habsburškoj vojsci. Za habsburške okupacije Dalmacije 1813. i 1814. godine službovao pri armijskom zboru generala F. K. Tomašića. 1834. postao je general bojnik i dobio je zapovjedništvo tvrđave u Dubrovniku, a potom brigade u Zadru. Zapovijedao je postrojbom koja je 1838. godine suzbila napad Crnogoraca na Boku kotorsku. Kao namjesnik i potom civilni i vojni upravitelj Dalmacije uspio je na duže razdoblje zaustaviti crnogorske pljačkaške upade. Godine 1842. bio je unaprijeđen u čin podmaršala, 1848–56. godine bio je predsjednik općega Vojno-prizivnog suda u Beču, od 1854. godine general topništva. Godine 1848. dobio je titulu baruna. (I. A. TURSZZKY).

⁵⁷ Ogulinska regimenta je Ogulinska graničarska pukovnija sa sjedištem u Ogulinu (1746. – 1873.). Brojala je 110 mjesta s 5.435 kuća i 59.002 stanovnika, te zauzimala površinu od 43,5 četvornih milja. Na istoku je graničila s Turskom (Bosna) i sa Slunjskom pukovnijom, na jugu s Otočkom pukovnijom, na zapadu s Primorjem, a na sjeveru s građanskom Hrvatskom. F. J. FRAS, 1988, 190. (OGULINSKA).

⁵⁸ Oko imena planinskoga lanca Velebita vodile su se mnoge rasprave, ali ni danas ne možemo sa sigurnošću reći po čemu mu je narod nadjenuo to ime. Još Petar Zoranić spominje ime Velevij po Atlantovu sinu, a nakon njegove pogibije vile rekoše – sad se možeš zvati pravijim imenom, Velebil – a narod koji je tu živio nadjenu mu ime Velebić. I Ivan Tomko Mrnavić u spjevu *Život Magdalene* spominje ga pod imenom Velebić kao i kasnije Dragojla Jarnević u djelu *Žrtve iz ljubavi i vjernosti za domovinu*, i mnogi drugi, a kasniji umjetnici, koje je Velebit nadahnuo, upravo ga tako i nazivaju – Velebit. Velebit kao toponim u kartografiji susreće se tek kod Giacoma Cantellija, i to na sva tri izdanja njegovih karata tiskanih u Rimu: *Alpes Vellebit* (1686), *Monte Wellebicho Murlacha* (1689) i *Monte Wellebik* (1690). P. Vitezović na svojoj karti

Ovo je ista cesta kojom sam prvi puta doputovao u Zadar. U Obrovac smo došli u vrijeme kasne večere i već ubrzo nakon što smo ponovno ušli u kočiju ja sam zaspao. Probudio sam se ujutro kada su konji vukli kočiju posljednjim cik-cak zavojima ove predivne ceste.⁵⁹ Uskoro sam se opet našao na istom mjestu gdje sam prije šest mjeseci ugledao Dalmaciju. Rijetko sam ikada do sada proživio ovakvih šest mjeseci provedenih u zabavi i učenju. I ako nisam uspio čitatelje zainteresirati za osobitosti ove zemlje, onda je to moja krivnja, a sigurno ne zemlje koju sam posjetio.

Kada sam prošle zime ovdje prolazio, nisam vidio ništa osim snijega i leda i dobro sam došao u Dalmaciju s blagim južnim vjetrovima u tamnom mjesecu studenome. Sada, sam se isto tako ugodno osjećao napuštajući krajolik sa smokvama i maslinama, pun golih i suncem oprženih stijena i našao se u prostoru nepreglednih šuma i širokih zelenih livada, te uživajući u krajoliku spustio se na visoravan Like (Licca) okupanu jutarnjom rosom što se je blistala obasjana zrakama izlazećega sunca.

I dok su kočijaši mijenjali konje otišli smo u poštu⁶⁰ gdje smo se upustili u razgovor s vlasnikom pošte koji nam je iznio tužno izvješće o stanju Like u koju smo se upravo spuštali. Prošlogodišnji urod žita je izostao, pa su stanovnici

gorje iznad primorske i dalmatinske obale naziva Velebich *Mons Marina*. Alberto Fortis, putujući Dalmacijom, zapisao je da Liku od mora odjeljuju *Bebijske Alpe* koje narod zove *Velebitom*. (A. LEMIĆ, 2014, 58).

⁵⁹ Cestu od Obrovca preko prijevoja Mali Halan do Svetog Roka je projektirao i izgradio Josip Kajetan Knežić. O izgradnji te ceste je odlučeno 1819. godine, a izgradnja je započela 1825. godine. Cesta je svečano otvorena 4. listopada 1832. godine pod imenom *Majstorska cesta* zbog vrlo kvalitetne gradnje po vrletima Velebita, što je zahtijevalo veliki napor ne samo projektanta, voditelja gradnje nego i svakog radnika na toj gradnji. Posebno je bila zahtjevna izvedba ceste na predjelu Prag gdje cesta *ide 1/2 sata ravno posred visokih okomitih probitih stijena*. (J. F. FRAS, 1988, 71–72). Na predjelu Podprag podignuta je tom prigodom crkva sv. Franje, dar austrijskoga cara i ugarsko-hrvatskoga kralja Franje I. izgrađena prema projektu graničarskog inženjera Valentina Presani. Tlocrt crkve je raščlanjeni osmerokut s dva nasuprotna portika. Nad središnjim kvadratom diže se osmerostrana kupola, a portici su niži i završavaju u visini baze kupole. Crkva je sagrađena od sivog granitnog kamena. U blizini crkve bio je podignut gostinjac (hospicij) Male braće (franjevaca OFM) koji su bili na usluzi putnicima, hodočasnici i namjernicima, a pastoralno su pomagali župama podno Velebita. Ova crkva, rotonda s kupolom i antičkim trijemom izgrađena u neoklasicističkom stilu je rijedak primjerak takve građevine u Hrvatskoj. Na spomen poginulih hrvatskih branitelja u crkvi je 2001. godine podignuta spomen ploča s urezanim imenima časno poginulih (51) branitelja. (T. BARIČEVIĆ, 2002, 377–382). Ova crkva svojim izgledom neodoljivo podsjeća, kao umanjena inačica, na velebnu crkvu Sant' Antonio Traumaturgo (Sant' Antonio Nuovo) u Trstu, koja je sagrađena u isto vrijeme.

⁶⁰ To je bila poštanska kuća Mali Halan, iznad koje je granični kamen, oznaka granice između kraljevine Hrvatske i kraljevine Dalmacije (F. J. FRAS, 1988, 72).

preživjeli hraneći se sjemenskim žitom i krumpirom. Poštanska kuća i selo su samo nekoliko yardi⁶¹ istočno od graničnog stupa, pa su prema tome u Hrvatskoj,⁶² a ne u Dalmaciji. Jezik kojim se ovdje govori je ilirski,⁶³ upravo onaj jezik što sam čuo govoriti posvuda u Dalmaciji, Srbiji, Bugarskoj i u planinama Crne Gore.⁶⁴ Ali ugladenost uljudbe nije više talijanska, a ovdje sam opet čuo njemački jezik. Dok smo razgovarali primijetio sam na zidu obješen karabin, koji nije austrijske izrade, a zagledajući se detaljnije uočio sam da bi to mogla biti uspomena na francusko carstvo, jer je na njemu oznaka: *Manufacture Impériale de Charleville*.⁶⁵

Kakvu su samo drugačiju sudbinu mogli imati francuski narod i francuski jezik da je Napoleon umjesto što je sahranio milijune ljudi u Španjolskoj i Rusiji, okrenuo svoju silu na područje Save i Dunava! Možda su donja Bosna, Slavonija, Banat i Srbija, koje su preko Hrvatske povezane s bivšim venecijanskim područjima, mogle primiti horde vojnih doseljenika što bi Iliriji dalo francusko obilježje. Austriju se moglo podijeliti silom ili prijevarom što bi bilo daleko lakše nego osvajati Španjolsku i Rusiju. Ta zamisao je morala često prolaziti mozgom toga svjetskog veletrgovca kraljevstvima. Srećom za čovječanstvo, događaji su krenuli drugim tokom, jer da je on (misli na Napoleona I. - op. autora) to htio, on bi, bez sumnje, našao načina da to i ostvari. Upravljanje pokrajinama tako nezgodno smještenim u odnosu na Francusku poput pokrajina s druge strane Jadrana, i brojni Hrvati poslani u Francusku na vojnu obuku, a neke od njih sam sreo u ovim pokrajinama, kao da sve to upućuje na to, ako je slomljena vojna moć

⁶¹ nekoliko metara (1 yard = 0,9144 m)

⁶² Paton dolazi iz Zadra, upravnoga središta Kraljevine Dalmacije, zasebnog administrativno- političkog tijela pod direktnom upravom carskoga Beča, dok su Kraljevina Hrvatska i Slavonija također posebno administrativno-političko tijelo kojemu je na čelu ban. Stoga Paton dolazi prelaskom Velebita iz kraljevine Dalmacije u kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju.

⁶³ U starijim hrvatskim rukopisima, književnim, jezikoslovnim i drugim djelima hrvatski jezik se je uglavnom nazivao ilirskim i to od vremena renesanse, preko tridentske obnove Katoličke crkve (Bartol Kašić) pa sve do početka XIX. stoljeća. (S. KNEŽEVIĆ, 2008). U službenom nazivlju ostaje sve do sredine XIX. Stoljeća, tj. do zabrane ilirskoga imena u Austrijskoj carevini. (M. MOGUŠ, 1993, 155).

⁶⁴ Očito je da je Paton slabo govorio ili uopće nikako nije govorio ili razumio jezike stanovnika spomenutih krajeva, pa mu je stoga govor svih tih krajeva zvučao isto.

⁶⁵ *Manufacture d'armes de Charleville* ili *Manufacture royale de Charleville*, osnovana je 1675. godine kao francuska vojna tvrtka u Charleville (Ardenni), s mrežom obrtnika i više radionica u dolini rijeke Meuse (Maas) uključujući i grad Nouzon uz današnju granicu Francuske s Belgijom. Tvornica je prestala raditi 1836. godine. Poznate puške i pištolji "Ardennes" koje je proizvodila kraljevska, a kasnije i imperijalna tvornica u Charleville su poznate diljem svijeta (MANUFACTURE).

Sl. 4. Frederick Shoberl, Ličanin i Ličanka⁶⁶

Rusije (svatko je znao da je osvajanje s ciljem okupiranja bilo nemoguće), da bi sliv Save po svemu sudeći bilo sljedeće područje njegove bezgranične ambicije.

Stup na prijevoju pokazivao je visinu od 3.400 engleskih stopa⁶⁷ iznad Morlačkoga kanala⁶⁸ u podnožju planine, a planinska visoravan Lika u koju sam se kočijom spuštao je na nadmorskoj visini od 1700 stopa.⁶⁹ Spust u Liku trajao je u pola kraće od uspona iz Dalmacije. Vozeći se kočijom spuštali smo se prema zelenom sjeveru koji nas je smiješeći se pozdravljao sav u ljetnom ruhu i s čarima samo njemu svojstvene ljepote. Ja sam posvema zaboravio onaj odbojni ugođaj

⁶⁶ Preuzeto iz knjige: F. Shoberl, *The world in miniature, Illyria and Dalmatia; containing a description of the manners, customs, habits, dress, and other peculiarities characteristic of their inhabitants, and those of the adjacent countries; illustrated with thirty-two coloured engravings*, Vol. II., London 1821.

⁶⁷ 1036 m (1 stopa = 0,3084 m). To što navodi Paton je samo aproksimacija jer najviša točka ceste se nalazi na Malom Halanu, granici Hrvatske i Dalmacije, na 1045 m. n. m., a označena je spomen-kamenom. (J. F. FRAS, 1988, 72; L. ČERNICKI - S. FORENBACHER, 2016, 190–192).

⁶⁸ U Patonovom tekstu: *gulf of Morlackia*. Paton tu govori o najjužnijem dijelu Morlačkoga kanala (*Canale della Morlacca*), što je stariji naziv, kojim se je služila mletačka uprava u Dalmaciji, za Velebitski kanal.

⁶⁹ Oko 520 m.

mjeseca studenoga prošle godine kada sam istim putem dolazio u Dalmaciju. Danas ptice cvrkuću najnježnijim pjevom, zrak je pun mirisa planinskog bilja i blagog početka ljeta, pčele zuje na žarkom suncu, zvuk nevidljiva vodotoka odjekuje debelim hladom sjene, a nekoliko krpica snijega što se je moglo vidjeti u stjenovitim udubljenjima Velebita, kada smo prolazili ravnim otvorenom dijelovima ceste, bilo je sve što je ostalo od mrgodne zime. Noć i jutro učinili su mi se dugi poput tjedna. Dalmatinska strana Velebita je potpuno drugačijeg karaktera od ove hrvatske strane.

Hrvatska je kraljevina koja je još od 1190. godine povezana s nešto sjevernije smještenom Mađarskom, kao njezina pokrajina ili njezin konstitutivni dio.⁷⁰ Podijeljena je u županije i svoje zastupnike šalje u zajednički sabor.⁷¹ Ovaj dio Hrvatske, u koji upravo sada ulazim, je zapravo zaštitni prostor između krajnjega sjeverozapada europskog dijela Turske i Jadrana. Nastao je u ratovima XVI., XVII. i XVIII. stoljeća. Njime upravlja vojna uprava, a razvio se kao obrambeni i borbeni sustav tijekom dugih borbi s Portom⁷² i opstoji u tom obliku do današnjeg dana. U ovome području nema plemstva koje bi tu imalo svoje posjede. Mađarski kralj⁷³ je jedini zemaljski gospodar. Ovdajšnje stanovništvo ne plaća nikakve poreze, najamnine, već u zamjenu za to muškarci služe kao vojnici u određenom broju koji je u omjeru prema veličini svake obitelji.⁷⁴ Kuća s tri sina dužna je dati jednoga vojnika, ona s pet sinova dva vojnika i tako dalje, ali i hraniti te vojnike, koji od vlade dobivaju uniformu,

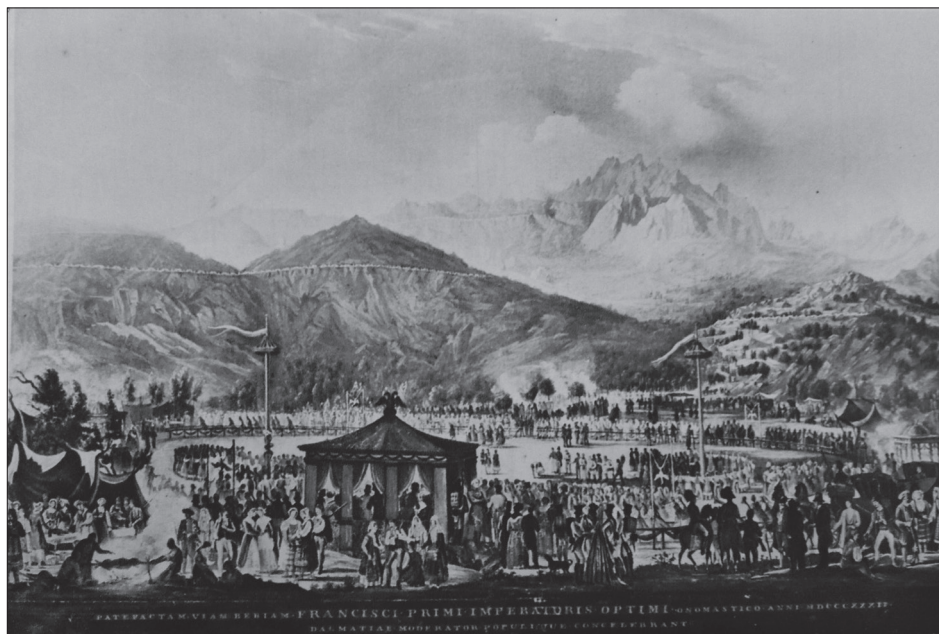
⁷⁰ Ovdje Paton iznosi stajalište mađarskih povjesničara da je kruna Kraljevine Hrvatske i Dalmacije po nasljednom pravu i vojnim pohodom pripala mađarskom kralju Ladislavu, bratu kraljice Jelene Lijepe, supruge hrvatskoga kralja Zvonimira nakon što je umro bez nasljednika Stjepan II. (1189. – 1190.), zadnji hrvatski kralj iz roda Krešimirova. To je Ladislav djelomično ostvario kada je s vojskom upao u Slavoniju i tu uspostavio svoju vlast. (V. KLAJČ, 1972, 146–152; N. KLAJČ, 1990, 148–150).

⁷¹ Osim što je Hrvatska slala svoje predstavnike u zajednički sabor u Pešti (a prije toga u Požun, danas Bratislava), Hrvatska je imala svoj državni sabor. Ovo su očito informacije koje je Paton dobio od velikomađarskih aristokratskih krugova, koji su inače bili aktivni u kontaktima s aristokratskim i političkim *establišmentom* Velike Britanije (Z. GRLJAK, 2004, 88–89).

⁷² Porta ili Visoka porta (franc. *Sublime-Porte*) diplomatski je naziv za osmansku vladu, nastao prijevodom izraza *Bāb-i ‘ālī* (visoka vrata) kojim se prvenstveno označivala kancelarija velikoga vezira, koji je vodio sve državne poslove (od 1718. do 1922. godine), a nakon 1835. godine bio je predsjednik vlade (PORTA).

⁷³ Po hrvatskom državnom pravu to je ugarsko - hrvatski, tj. zajednički kralj dviju zemalja udruženih u osobi kralja, tj. koje su u personalnoj uniji.

⁷⁴ Krajiški puk Ličke pukovnije živio je sredinom XIX. stoljeća u kućnim zadrugama, odnosno u proširenim ili "velikim obiteljima" unutar kućnih zadruga u sklopu povejanog patrijarhalnog vojno-agrarnog društvenog sustava. (Ž. HOLJEVAC, 2002, 49).

Sl. 5. Svečanost otvorenja ceste od Obrovca preko Malog Halana na Velebitu
4. listopada 1832. godine⁷⁵

oružje i svu ostalu opremu. Aktivno služenje vojnoga roka je od dvadesete do dvadeset i treće godine života, nakon čega nastavljaju služiti kao pričuvni vojnici na području koje je geografski podijeljeno u pukovnije ili regimente, a ne u županije. Tako je to cijelo područje veliki vojni logor u kojem je svaki vojnik seljak i svaki seljak vojnik.

Cesta kojom se vozimo ličkom visoravni⁷⁶ vodi nas usporedno s Velebitom, planinskim lancem koji nam je umjesto s desne strane, kao što su to bile planine na putu od Dubrovnika (Ragusa) do Zadra, sada s lijeve strane i dijeli nas od Jadranskoga mora. Sama visoravan je obrasla travom i prošarana je površinama obrađene zemlje s nasadima, sva je zelena i

⁷⁵ Slika (papir, gvaš; 44 x 64 cm) djelo je Francesca Arrigoni iz 1832. godine. Hrvatski povijesni muzej u Zagrebu (HPM/PMH- 19502).

⁷⁶ To je Dalmatinska poštanska cesta sagrađena za austrijsko-turskog rata (1787–1789). Kasnije je izgradnjom ceste od Sv. Roka preko Velebita povezana s tom cestom. Time je njezin krak prema Zrmanji izgubio na važnosti (J. F. FRAS, 1988, 71). Danas je taj dio obnovljen i vodi prema Kninu. Ta je cesta (Žuta Lokva – Gospić – Zadar) bila u to vrijeme žila kucavica Ličke pukovnije (Ž. HOLJEVAC, 2002, 49; L. ČERNICKI - S. FORENBACHER, 2016, 24–26)..

ugodna oku, ali njezino siromašno tlo ne daje dovoljno hrane ovdašnjem stanovništvu. Prolazeći krajolikom vidjeli smo seljake koji rade na poljima u uobičajenoj nošnji karakterističnoj za taj dio Hrvatske, a koja je mješavina poluorijentalne nošnje Dalmatinaca i one koju nose Mađari. Časnici, koji osim što uvježbavaju vojnike su i upravitelji područja, upravni službenici, nose neku vrstu uniforme tamnozeleno boje obrublenu žutom tkaninom. Sela imaju neke sličnosti s onima u Srbiji⁷⁷ u kojima su kuće posložene uz cestu. Uz kuće su povrtnjaci i okućnice ograđene visokim drvenim koljem da bi sve što tu imaju zaštitili od vukova tijekom ovdje posebno oštrih zima. Gospić,⁷⁸ sjedište pukovnije gdje smo stigli prije podneva, ima izgled maloga njemačkog grada, s crkvom i oštrim zvonikom, s kućama nanizanim tako da svojim rasporedom tvore ulice.

Nijedna od tih kuća nije u talijanskom ili dalmatinskom stilu s portalima uokvirenim zavojitim stupovima, s grbovima uklesanim u kamene nadvratnike. Nema tu sjajnih katova obloženih mramorom i reljefima. Gostionica gdje smo se smjestili ima blagovaonicu niskoga stropa, sa zidovima obojenim pomoću šablona (uzoraka) i s drvenim podom, u kojoj je korpulentni časnik ispijao

⁷⁷ A. A. Paton od 1843. do 1846. godine bio je engleski generalni konzul u kneževini Srbiji koju je dobro upoznao. Oslobođenjem od Turaka ravničarskih krajeva Slavonije, Srijema, Bačke i Banata počinje se sredinom 18. stoljeća provoditi uređivanje teritorija. Uvođenjem raznih službi (poštanska služba) i radi lakšeg provođenja zakona i opozivanja pučanstva dolazi do grupiranja naselja ("Terezijanski urbar" iz 1756. godine). Uređuju se ceste i putovi te formiraju katastri zemljišta. Neka sela su nastajala planski a neka su nastala na ranije nastalim selištima ili oko novosagrađenih putova. Takvim uređenjem dolazi do izgleda sela kojeg danas znamo pod pojmom ušoreno selo. *Pojam samo približno određuje naselje okupljeno sa obiju strana ceste (puta) uz koju se, na uskim dugim parcelama, okomitim na cestu, nižu kuće jedna do druge.* Nema sumnje da je fenomen "ušoravanja" nastao i prisilom vlasti. Većina autora fenomen "ušoravanja" vezuje uz Vojnu krajinu (Z. ŽIVKOVIĆ, 1992, 10–14). Ipak u Lici je to karakteristično za gradska naselja kao i sela i selišta uz ceste, dok ona naselja dalje od glavnih cesta imaju karakteristike koje nisu svojstvene ušorenoj gradnji, a prilagođene su terenu i lokalnim prilikama (Z. ŽIVKOVIĆ, 2013, 191–196).

⁷⁸ Gospić je najotmjenije mjesto u cijelom ličkom distriktu (I. D. VUKASOVIĆ, 2005, 165.), trgovište i postaja za okupljanje pošte. Godine 1834. Gospić ima 184 kuće i 1.050 stanovnika, od kojih su 934 katolici, a 116 grkonesjedinjeni. Mjesto leži na dalmatinskoj poštanskoj cesti, uz potok Novčicu, koji se nakon kratka tijeka spaja s rijekom Likom. Sjedište je brigadira Ličke i Otočke pukovnije, štabni kvartir Ličke pukovnije. Tu su stanovi za majora (bojnika) i pukovnijskog liječnika. Od školskih ustanova tu je carsko-kraljevska dječjačka glavna škola, jedna djevojačka škola i matematička škola za vojnokrajliške pitomce. U mjestu su dvije crkve: rimokatolička i grkonesjedinjena. Na potoku Novčici je 1804. godine sagrađen most i 1799. godine sagrađena erarska pilana s mlinom koja je za francuske vladavine ukinuta. (J. F. FRAS, 1988, 124–125; R. HORVAT, 1941, 24–44; 149; I. BRLIĆ, 2013, 149–152).

velikim gutljajima pjenasto pivo iz ovećeg staklenog vrča i potom zapalivši lulu od sepiolita (Meerschaum),⁷⁹ prepustio se holandskim rajskim užiticima.⁸⁰

Pukovnik Reichenbach koji zapovijeda Ličkom pukovnijom,⁸¹ čije je sjedište ovdje u Gospiću, bio je toga dana službeno u Gračacu (Graschatz)⁸² gdje je dogovarao sjetvu svih obradivih površina i zbog nedostatka žita nabavu sjemena iz susjedne Bosne, jer dok su Dalmacija i Hrvatska bile pogođene lošim urodom kukuruza i velikim truljenjem krumpira, Bosna je bila blagoslovljena obiljem hrane, što je velika sreća za ova područja čiji bi problemi bili mnogo veći da nije bilo uroda žita te plodne pokrajine. Jedan od časnika koji je na čast Gospiću je ovaj Čeh izrazito uglađenog ponašanja. Mogućnosti društvenog života u Gospiću su izrazito male. Poručnik je imao u svome stanu piano i knjižnicu s njemačkom literaturom iz svih područja uključujući i glazbu. Schiller⁸³ i

⁷⁹ Sepiolit, stiva, morska pjena (*Meerschaum*), magnezijev silikat, kristalizira u rompskom sustavu, pojavljuje se u gustim zemljastim agregatima ili kristalima s pločastim formama i slabo vidljivom vlaknastom strukturom. Porozan, ljepljiv, pluta na vodi; postanak vezan za alteracije serpentina. Rabi se kao sredstvo za poliranje, za izradu ukrasnih predmeta, lula i dr. Nalazišta u Turskoj. (SEPIOLIT)

⁸⁰ U originalnom tekstu: *Dutch Elysium* što ovdje znači uživanje u ispijanju piva i pušenju.

⁸¹ Lička graničarska pukovnija ustrojena je 1746. godine sa sjedištem u Gospići kao prva od jedanaest graničarskih pukovnija na ozemlju Hrvatske i Slavonije. Do 1764. godine pukovnija je bila podijeljena na 4 bojne, a svaka je bojna imala 4 satnije. Od te godine smanjen je broj vojnika i podijeljena na 3 bojne, 2 su imale 6, a treća (pričuvna) 4 satnije. (LIČKA GRANIČARSKA PUKOVNIJA, Ž. HOLJEVAC, 2002, 21–24). Lička pukovnija (regimenta) sastoji se od prastare grofovije Like i grofovije Krbave i dijeli se na lički i krbavski distrikt (I. D. VUKASOVIĆ, 2005, 153–154). 1835. godine je brojala 104 mjesta s 6.309 kuća i 62.279 stanovnika te se prostirala na površini od 50 i 2/3 četvorne milje i to je najjužniji dio Karlovačke vojne krajine. (F. J. FRAS, 1988, 124).

⁸² Gračac, srednjovjekovno središte Otučke župe, kapetanska je postaja i sjedište Gračačke kumpanije. To je selo sa 137 kuća i 1.127 stanovnika (214 katolika i 913 grkonesjedinjenih), s rimokatoličkom župnom i grkonesjedinjenom parohijskom crkvom, sa carsko-kraljevskom trivijalnom školom, tridesetnicom i uredom za porez na vino. To je ujedno i postaja natporučnika i kumpanijskog zastavnika. Leži na potoku Otuča. Rimokatoličku crkvu krasí na glavnom oltaru prekrasna slika sv. Jurja, a jedan pokrajni oltar načinjen na trošak Njegovog carskog Visočanstva nadvojvode Ludwiga. Tu su i ruševine nekadašnjeg dvorca baruna pl. Kneževića, koji su 1802. godine prepustili carsko-kraljevskom eraru ovdašnje imanje i za uzvrat dobili imanje Sv. Jelena kod Čakovca u Međimurju. Izvan Gračaca, pod brdom Crni vrh nalazi se križ s glagoljskim natpisom koji se više ne može odgonetnuti. (F. J. FRAS, 1988, 148–150; R. HORVAT, 1941, 44–47). Nažalost, crkvu sv. Jurja su četnici u II. svjetskom ratu u potpunosti uništili, tako da su ostale samo zidine. Obnovljenu crkvu početkom osamdesetih godina XX. stoljeća, pobunjeni Srbi u Domovinskom ratu su manjim dijelom oštetili i inventar opljačkali. (UDBINSKI DEKANAT)

⁸³ Friedrich Schiller (1759. –1805.) njemački pjesnik i dramski pisac, prevodilac, urednik i izdavač časopisa. (SCHILLER)

Uhland,⁸⁴ Beethoven⁸⁵ i Weber⁸⁶ su ispunjavali praznine rasonode i razbibrige društvenoga života Gospića. Kad sam ugledao klavir, izrazio sam ugodno iznenađenje. "Što!" rekao je; "Kakav bih ja bio Čeh a da nemam smisla za pjesmu i glazbu?" i otvorivši instrument uslijedio je mali glazbeni izlet, a potom razgovor o mome putovanju u ovaj kraj. Kako su vrsni ovi Česi! Osim što je dobro upoznat sa svojim profesijama, građanskom i vojnom, naš Čeh ima često pola tuceta drugih znanja i vještina koje bi ga učinile savršenim čovjekom u zapadnoj Europi - a u isto vrijeme i ne razmišlja puno o tome. Tako su česti slučajevi da Česi govore tri ili četiri jezika, sviraju četiri ili pet glazbenih instrumenata, a ovdašnji ljudi su tako daleko od ovog neobičnog Čeha. Sve u svemu, čini se da su Česi jedan od najsposobnijih naroda Austrijske monarhije, što je vjerojatno rezultat miješanja krvi čime su nedostaci njemačkog i slavenskog karaktera uzajamno ispravljeni.

Gospić se je smjestio u središtu visoravni Like duge oko trideset i široke šest do osam milja i naziva se prema rijeci koja teče ovom visoravni.⁸⁷ Ova rijeka teče kroz središte grada, ponire u podzemlje, prolazi kroz mračne i nepoznate pećine Velebita i pojavljuje se ponovno, na drugoj strani ove planine gdje uvire u Jadran u blizini Sv. Jurja (St. George). To je karakteristika, posebnost mnogih rijeka na ovoj obali, koju su slavenski bardovi usporedili s ulaskom u ocean vječnosti i prolaskom kroz dolinu smrtnih sjena. Najveći dio ličke visoravni zauzimaju pašnjaci s vrlo malo površina zasijanih kukuruzom i drugim usjevima. U neposrednoj blizini grada nalazi se velika hrastova šuma s otvorenim proplankom i to je omiljeno šetalište časnika i njihovih obitelji.⁸⁸

⁸⁴ Uhland Johann Ludwig, (1787. – 1862.), njemački pjesnik i germanist, jedan od najznačajnijih zastupnika jugozapadnoga pokrajinskog romantizma. (UHLAND)

⁸⁵ Ludwig van Beethoven, njemački skladatelj flamanskog podrijetla (1770. – 1827.), čiji opus uz opuse J. S. Bacha i W. A. Mozarta pripada samomu vrhu europske klasične glazbe. (BEETHOVEN)

⁸⁶ Carl Maria Friedrich Ernst, *Freiherr* von Weber (1786.– 1826.), njemački skladatelj, dirigent i pijanistički virtuoz. Otac njemačke nacionalne opere. (WEBER)

⁸⁷ Grad Gospić je smješten uz rijeku Novčicu, pritoku rijeke Like, (GRAD GOSPIĆ), a ne kako navodi Paton uz rijeku po kojoj je dobio ime. To isto govori i F. J. Fras (F. J. FRAS, 1988, 124.). Ime grada Gospića se različito tumači, a možda najprihvatljivije je obrazloženje da dolazi od riječi *hospitium*, gostinjca u Kaniži koji su osnovali karlobaški kapucini 1721. godine. (TURISTIČKA ZAJEDNICA)

⁸⁸ Šuma Jasikovac u kojoj prevladava hrast prostire se u jugoistočnom dijelu grada, između naselja Žabica, predjela "Trupinovac" i ceste Gospić – Divoselo, te obuhvaća područje površine 86 ha. Nazvana je po austrijskom generalu Jasyku, koji je pokrenuo sadnju drveća na ovom području. Park-šuma Jasikovac bila je poznato izletište i šetalište Gospićana u 19. stoljeću. 1943. godine je talijanska vojska posjekla veliki dio hrastovih stabala, a stradala je i u daljnjim godinama rata. Nakon rata tu su izgrađeni različiti sportski i rekreacijski sadržaji, šuma ima status parka prirode. (JASIKOVAC)

Sl. 6. Vjekoslav Karas, Oproštaj serežana, 1856. godine.⁸⁹

Sljedeće nedjelje imao sam priliku vidjeti ljude iz Gospića u njihovim odorama. To je mišićava vrsta ljudi koji imaju snagu divova i fizičku hrabrost junaka, heroja. Jedan od posljednjih smrtnih slučajeva u pukovnji bio je kada je umro veteran u osamdeset i šestoj godini života visok sedam stopa.⁹⁰ Ti ljudi nisu samo hrabri, već je većina njih ljubazna u svim svojim neposrednim odnosima. Kada dobiju poziv za vojnu službu, bilo u inozemstvu ili nekom drugom dijelu monarhije, kod njihova odlaska nemoguće je formirati kolonu da bi normalno marširali, jer cijelo selo, muškarci, žene i djeca idu s njima cijeli dan hoda i onda se vrata kući glasno plačući i naričući. Kod njihova povratka nakon duže odsutnosti nastaje drugačije raspoloženje puno radosti

⁸⁹ Vjekoslav Karas, *Oproštaj serežana*, ulje na platnu, 1856. godina, Hrvatski povijesni muzej u Zagrebu (HPM/PMH-8588).

⁹⁰ 2 metra i 13 cm. Očito je godina starosti bila za to vrijeme daleko iznad europskog i engleskog prosjeka životnog vijeka muškaraca. Prosječna visina muškaraca je zaista nadmašila sva očekivanja ne samo Patona već i domćih putopisaca (A. TKALČEVIĆ, 1860, 29)

i snažnih osjećaja. Poput Morlaka,⁹¹ oni su pretjerano tvrdoglavi i teško je s njima upravljati.⁹² Tu nema zemljoposjednika i sva zemlja je dodijeljena onima koji je obrađuju i tu nema otimanja zemlje kao u Dalmaciji. Ubojstva među

⁹¹ Morlaci, ime kojim je nazivano kontinentalno stanovništvo mletačke Dalmacije. Naziv vjerojatno potječe od bizantskog *Μαυρόβλαχοι* (Morovlasi, što znači Crni Vlasi), kako su se nazivali pastiri, potomci balkanskih starosjedilaca. Iz spomenutog grčkoga naziva potekao je latinski naziv *Morlachus* (*Murlachus*), odnosno talijanski *Morlacco*. Hrvatski izvori od srednjega vijeka bilježe Morovlahe, a jedan od najstarijih spomena je onaj u Senjskome statutu (XIV. st.), gdje se navodi i da "*Morovlasi kao pastiri putuju od zimišta k ljetištu na planinu i natrag*". U starijim su se hrvatskim izvorima Morlaci, odnosno Morovlasi, često poistovjećivali s Vlasima. U izvorima od kraja XV. do XVIII. stoljeća Mlečani nazivaju Morlacima prebjege ili doseljenike (i katoličke i pravoslavne vjere) iz Osmanskoga Carstva, koji su stupili u mletačku vojnu službu ili koji su se naselili u zaleđu istočne obale Jadrana (od Istre i Kvarnera do Bara), pa čak i na neke otoke (Krk). Tim su imenom (*Morlacchi*, *Murlacchi*) Mlečani nazivali i stanovništvo u zaleđu dalmatinskih gradova, koje se prije Kandijskoga rata (1645–1669) nalazilo pod osmanskom vlašću ili je živjelo uz mletačko-osmansku granicu. U mletačkim izvorima katkada je naziv Morlaci obuhvaćao i cjelokupno seljačko stanovništvo izvan zidina dalmatinskih gradova, jednako kao što je u novije doba planinsko stanovništvo u zaleđu dalmatinskih gradova označivano zajedničkim imenom Vlasi ili Vlaji. Naziv Morlak proširio se i na zemljopisne pojmove: Velebit je nazivan Planinom Morlaka (*Montagne della Morlacca*), kraj podno njega *Morlachia*, a Velebitski kanal Morlačkim kanalom (*Canale della Morlacca*). Premda se stočarstvo navodi kao glavno zanimanje Morlaka, u doba mletačko-osmanskih ratova Morlaci su imali zapaženu ulogu kao vojnici, ali i kao trgovci i prenositelji robe ili poruka (tekliči). Najveći broj Morlaka naselio se u zaleđu dalmatinskih gradova, napose u Ravnim kotarima, tijekom XVII. st., u vrijeme mletačko-turskih ratova (Kandijski rat 1645–69; Morejski rat 1684–99). Morlaci su bili poznati kao vješti ratnici, a u narodnim pjesmama posebno je opjevano junaštvo morlačkih junaka Ilije i Stojana Jankovića, Petra i Ilije Smiljanića, Marka Sorića i Stanka Sočivice. Nakon propasti Mletačke Republike (1797) i prestanka mletačke vlasti u Dalmaciji, naziv Morlaci polako nestaje iz uporabe. Morlački običaji i tradicija već su od XVIII. st. privlačili zanimanje putopisaca i znanstvenika. Tako je, opisujući svakodnevni život stanovnika Dalmatinske zagore, talijanski putopisac A. Fortis u svom djelu *Putovanje po Dalmaciji* (1774) prikazao običaje Morlaka. U doba romantizma (XIX. st.), patrijarhalan način života i običaji Morlaka postali su vrlo zahvalna tema («morlakizam») književnicima i znanstvenicima (I. Lovrić, M. Kažotić, Ch. Nodier, P. Mérimée i dr.), a u novije doba njihova prošlost sve je zanimljivija povjesničarima. Pitanje etničke pripadnosti Morlaka još je prijeporno u historiografiji. Premda se u izvorima spominju i kao «narod», Morlaci to, čini se, nisu bili, niti se može reći da su pripadali isključivo jednoj etničkoj ili vjerskoj skupini. Tijekom povijesti potomci Morlaka asimilirali su se s Hrvatima i Srbima, uglavnom prema vjerskoj pripadnosti. (MORLACI)

⁹² Lički i primorski Bunjevci koji su Liku naselili nakon oslobođenja tih krajeva od Turaka imaju karakteristike koje je 1882. godine lijepo nabrojao graničarski pukovnik Ivan Murgić: svi Bunjevci su katolici; muškarci su crnomanjasti, često visokog stasa, krupni i jedri; Bunjevke su većinom veoma krasne, crnooke, rumena lica i divne kose; Bunjevci su tvrdi kao kamen u stvarima o kojima su osvjedočeni, a nitko nije kadar Bunjevce u protivno osvjedočiti, jako su umni i daroviti da im se kadšto čovjek mora čuditi. (Ž. HOLJEVAC, 2005, 66)

Sl. 7. Pogled na Gospić s kraja XIX. stoljeća⁹³

njima, kao i ona iz osvete, nisu nipošto rijetke pojave.⁹⁴ Većinom su katolici,⁹⁵ ali su pretjerano praznovjerni, a utjecaj svećenstva je tako velik da ga čak i prosvijetljeni katolik mora osporiti.

Nešto što se je dogodilo tijekom mog obilaska Hrvatske čini se čudno u devetnaestom stoljeću. Duga suša je stvorila predosjećaj da će i ova, već druga godina biti nerodna, te su od župnika zatražili da povede procesiju za kišu, ali je on to odlučno odbio rekavši da je to kazna za njihove grijehе: i na kraju, vidjevši da živa u barometru pada, odmah je naredio da se organizira procesija i gle dogodilo se čudo! Iako oblaci za vrijeme procesije nisu bili vidljivi na

⁹³ Razglednica (Privatna zbirka)

⁹⁴ *Tko se neosveti, taj se ne posveti* je uzrečica koja u hrvatskoj putopisnoj literaturi označava njihov karakter (A. TKALČEVIĆ, 1860, 79)

⁹⁵ Ova tvrdnja je proizvoljna i netočna jer je 1835. godine vjerski sastav stanovnika Vojne krajine (Karlovački generalat) bio sljedeći: 108.952 katolika s 112 svećenika, 4.445 grkosjedinjenih (grkokatolika) s 8 svećenika i 120.505 grkonesjedinjenih (pravoslavni) s 161 svećenikom. (J. FRAS, 1988, 100), a u Gospiću je 1830. godine bilo 934 katolika i 116 pravoslavni. U Ličkoj pukoviji je pak bilo te godine 21.257 katolika i 41.022 pravoslavni stanovnika (J. FRAS, 1988, 124; Ž. HOLJEVAC, 2002, 48). Iz toga je vidljivo da je tada u Karlovačkom generalatu, a posebno u Ličkoj pukoviji posebno, prevladavalo nekatoličko stanovništvo pravoslavne vjeroispovijedi. Paton je vjerojatno do takvog zaključka došao na primjeru Gospića.

nebu, isti dan se naoblačilo i uskoro je pala kiša lijevujući kao iz kabla. I tako su procesije za kišu postale visoko cijenjene kao i uvijek prije.⁹⁶

Nakon Mise susreo sam najvažnije časnike za vrijeme objeda u pukovnikovoj kući, koji se vratio s puta. Pukovnik me je uvjeravao da najviše i najteže radi od svih dosadašnjih službujućih pukovnika, da je u mirnodopsko vrijeme to sve samo besposličarenje u odnosu na ono što on sada radi usred teške gladi kada ima odgovornost za pukovnicu od sedamdeset i šest tisuća duša. On je naveo da je čisto vojni dio njegovih dužnosti, praktički gledano, relativno lagan posao, ali da je sav posao ekonomskoga upravljanja pukovnicom za što je zadužen, prepun teškoća i velikoga napora što zahtjeva veliko fizičko i umno naprezanje.

Većina drugih službujućih časnika rođenjem su Hrvati i pomalo su priprosti poput slobodnih seljaka - maloposjednika, što ima za posljedicu da nemaju iste prednosti u viđenje svijeta kao drugi časnici. Ali oni su ljubazni i poštenu ljudi, koji imaju bitnu kvalitetu da znaju svoje dužnosti, što dobro djeluje na njihovu okolinu. Službujući časnik o kojemu je ovdje riječ puno je atraktivniji sudrug, ali ovdje nije naglasak na mjesnim odnosima i o čijoj suštini časnik - graničar uglavnom nije u mogućnosti izvijestiti posjetitelja. Umjesto u velikome, oni žive u svome malome svijetu i to oni dobro znaju. Budući da su u toj službi, oni su krajnje privrženi vlastima i ne pada im na pamet bilo kakvo subverzivno razmišljanje ili djelovanje. Ipak su tijekom tjedna moga boravka u Gospiću sa mnom otvoreno razgovarali, s najvećom slobodom i to o prednostima i nedostacima njihova sustava, o čemu ću vam u posebnom poglavlju dati izvješće u obliku političkih rezultata svoga putovanja.⁹⁷

⁹⁶ Poznato je iz europske katoličke tradicije da se vjernici obraćaju Bogu, Majci Božjoj i svecima zaštitnicima u trenucima najvećih nevolja: ratova, gladi, bolesti (kuge), vremenskih i drugih nepogoda o čemu svjedoče mnoge zavjetne crkve, kapele, pilovi diljem katoličke Europe, pa tako i u Hrvatskoj. O tome svjedoči i hrvatsko iskustvo iz Domovinskog rata kada je cijeli hrvatski vjernički narod ustrajno molio krunicu za spas Domovine i prestanak rata. Ovo je uobičajena kritika nevjernika, ali i protestantskih autora. Postavlja se pitanje jesu li župnici u Lici imali barometar, što je u to vrijeme vjerojatno bila posebna vrijednost. Čini se da je u ovome slučaju to ipak izraz netrpeljivosti dijela Anglikanske crkve u Velikoj Britaniji prema Katoličkoj crkvi, odnosno prema nastojanju dijela anglikanskog svećenstva (Oxfordski pokret) za približavanje Anglikanske crkve katoličkoj tradiciji i Katoličkoj crkvi. Katolici su u Britaniji tek 1829. godine postali slobodni i ravnopravni građani, a do tada su bili građani drugoga reda, pa i proganjani. Tek 1850. godine je uspostavljena redovita katolička hijerarhija (biskupi), koja u Engleskoj nije postojala od kraja XVI. stoljeća. (A. G. 1929, 88.)

⁹⁷ O tome govori A. A. Paton u Poglavlju XIII. pod naslovom *Politička i vojna organizacija Vojne krajine*, što nije predmet ovoga rada.

Sl. 8. Joseph Heicke, Graničar (serežan) i pješadijski časnik (poručnik) u Vojnoj krajini, obojena litografija, 1849. godina ⁹⁸

Dan graničarskih časnika počinje u četiri ili pet ujutro i časnik je do podneva zaposlen jednom ili drugim dužnošću. U podne objедуje i svoj posao završava u šest ili sedam sati popodne, a navečer karta (whist⁹⁹ i

⁹⁸ J. HEICKE, 1849.

⁹⁹ Whist je kartaška igra niže klase engleskog društva nastala krajem XVII. i početkom XVIII. stoljeća za četiri osobe, koja se je početkom XIX. stoljeća proširila Europom. Iz ove igre kasnije se razvio *Bridge*. (WHIST).

tarok¹⁰⁰) sve do večere i to za male iznose. Za usporedbu, samo nekolicina časnika je oženjena zbog obveze polaganja novčanoga pologa kao osiguranja mirovine obitelji u slučaju svoje smrti. Tako vojnički kicoš koji živi samo za parade, kazalište i društvo može uživati u takvom monotonom životu, ali oni koji uživaju u poljoprivredi i u sportovima na otvorenom, kao i oni koji priželjkuju uobičajeni opseg korisnosti za svoje bližnje i žedaju za radom (što je navika koja čini nezasićenim kao svaka druga strast), imaju u Vojnoj krajini dovoljno načina i mogućnosti da zadovolje svoje želje.

Navečer je orkestar svirao na malenoj zelenoj pozornici smještenoj između crkve i pukovnikove kuće, ali ne u tonu kao što to običavaju svirati veliki garnizonski orkestri, već na način da udovolji i zadovolji slušateljstvo koje do boli nije izbirljivo. Kompozicije koje je orkestar izvodio bile su ili arije iz posljednjih Verdijevih opera ili posljednji Straussovi valceri. Posebno sam bio ugodno iznenađen da imaju ukus kao i u našoj zemlji kada su odsvirali jednu ariju iz Balfejeve¹⁰¹ opere *Falstaff*.¹⁰² Neposredno prije odlaska na ovo putovanje nazočio sam u Beču velikome pljesku kojim je primljen gospodin Balfe i njegove opere na sceni na kojoj su nastupali najveći majstori i izvodile najpoznatije opere i tu se zabavljao s bikom, koji uvijek iznevjeri potomke Milezijanaca.¹⁰³ Na stolici iza mene sjedio je gospodin, koji je prije uvertire

¹⁰⁰ Tarok je naziv za veliku obitelj kartaških igara čiji su počeci nastali oko 1425. godine u Padskoj nizini, koje se igraju u mnogim europskim zemljama. Mnoge igre iz ove obitelji kartaši jednostavno zovu "Tarock". Tako, primjerice u Austriji se nazivaju: Königrufen, Zwanzigerrufen, Neunzehnrufen und Tapp-Tarock ili pak Triumph.. Od kraja XVIII. stoljeća, tarok kartice su također korištene za proricanje budućnosti. Odgovarajuće ezoterično značenje karata naziva se Tarot na njemačkom jeziku. Mnogi jezici imaju isti termin za tarok i tarot, posebno engleski i francuski. (TAROK).

¹⁰¹ Michael William Balfe (1808–1870) irski skladatelj, poznat po svojim operama *Falstaff* i *Cigančica* ili *Češka djevojka*. (W. M BARRETT, 1882).

¹⁰² *Falstaff* je opera koju je Michael William Balfe skladao na osnovu libreta na talijanskome jeziku nadahnutog Shakespearovom komedijom *Vesele žene Windsorske* (S. F. Maggione). Izvedena je prvi puta u His Majesty's Theatre, London, 19. srpnja 1838. godine. (W. M BARRETT, 1882, 123).

¹⁰³ Milesijanci ili Milezijanci (engl.: *Milesians*) naziv je kojim se u irskoj mitologiji označava posljednji val doseljenika u drevnu Irsku, odnosno pretke današnjih Gala i galskih klanova. Također su poznati i kao "sinovi Mila", odnosno ime su dobili po svom pretku koji se zvao Mil Espáine, koji se kao najamni vojnik borio u Skitiji i Egiptu i čiji su sinovi zavladaali Irskom i postali praoci svih irskih klanova. Prema irskoj mitologiji to su stanovnici grada Mileta (Grci ili Feničani), najznačajnije grčke kolonije u Maloj Aziji nastale pod utjecajem minojske kulture koji su i preko Krete i Iberskog poluotoka došli do Irske. Njihov simbol je bik. J. CAREY.

Zigeunerin (Češka djevojka)¹⁰⁴ rekao svome susjedu: "Ovo je Englez i jedini je kojemu se sviđa ova glazba, ali ovaj Englez ipak nije Englez, on je Irac."

Sl. 9. General Nikola Maštrović¹⁰⁵

Sljedeće jutro vidio sam nekoliko mađarskih vojnika, koji su stajali ispred gostionice i kada sam ih upitao što tu rade dobio sam odgovor da su na maršu iz Dalmacije u Peštu (Pesth) pod zapovjedništvom poručnika F..... i druga dva časnika. Poručnik F....., koji je uskoro ušao u gostionicu, je iz Milana i pismeno se žestoko sukobio s Franom Carrarom¹⁰⁶ u svezi s arheološkim ostacima Salone. Ja ga nisam susreo jer je bio stacioniran na jednom od otoka, ali smo imali priliku mnogo čuti jedan o drugome. Međutim, mi smo ipak bili u dobrim odnosima, bez obzira na moju pristranost prema Carrari i protivnicima sarkofaga.¹⁰⁷ Navečer smo u razgovoru otišli na područje književnosti, što je sasvim

¹⁰⁴ *The Bohemian Girl* ("Ciganka") je opera u tri čina koju je skladao Michael William Balfe, a libretto je napisao Alfred Bunn, nadahnut Cervantesovom Cigankom. Svojim načinom pjevanja i umetanjem govornih dionica je svojevrsni protest prema talijanskoj klasičnoj operi i preteča je glazbeno scenskih formi: opereta i mjusikl. (W. M. BARRETT, 1882, 154–161).

¹⁰⁵ Grafika, oko 1849. godine, fotografija iz knjige T. Maštrović, *General Nikola Maštrović*, Zagreb, 1966.

¹⁰⁶ Carrara, Frano, hrvatski povjesničar i arheolog (Split, 16. XI. 1812 – Venecija, 29. I. 1854). Teologiju studirao u Zadru i Padovi, arheologiju i povijest u Beču. Ravnatelj Arheološkoga muzeja u Splitu (1842. – 53.). Iskapao u Solinu, istraživao crkvenu i kulturnu splitsku povijest. Glavna djela: *Znameniti Splitsani* (*Uomini illustri di Spalato*, 1846), *Salona i njezina iskapanja* (*Salona und seine Ausgrabungen*, 1847). Rukopisi su mu sabrani u djelu *Dnevnici s putovanja 1843–1848* (2010). (I. PEDERIN, 1989, 596–597).

¹⁰⁷ O toj problematici vidi više u radu Jasna Jeličić-Radonić, *Reljefi s prikazima Heraklovih djela u crkvi sv. Kaja u Solinu*. (J. JELIČIĆ - RADONIĆ, 2005).

neočekivano u tome stranome dijelu svijeta. Poručnik je izračunao da će do Pešte putovati nekoliko tjedana jer vojnici marširaju u kratkim etapama. Sljedeći dan, kada je prema njegovom putnom rasporedu bio dan odmora, došao sam u prostor gdje se je smjestio. To je bila velika prostorija iznad trgovine mješovitom robom gdje je bilo uskladišteno sve što je potrebno za ovaj vojni mimohod. Soba je bila ispunjena opancima, kositrenim loncima, torbama i drugom opremom. Tada smo se dogovorili da ćemo zajedno marširati do Otočca (Ottochatz), što bi bila avantura koja bi mi bila veliko zadovoljstvo, ali kada sam to spomenuo pukovniku on je bio protiv toga, jer osim što ću kasniti, na tom putu je loš smještaj i ako me zatekne loše vrijeme mogao bih uistinu požaliti što nemam za sebe i svoju prtljagu zaštitu poštanskih kola.

Prihvatio sam pukovnikov savjet i kada je došla poštanska kočija koja inače ovuda vozi samo jednom tjedno, prihvatio sam sve njezine prednosti, sjeo u kočiju u oko dva sata popodne te stigao u Otočac¹⁰⁸ istoga dana oko deset navečer cestom koja je vodila od jedne do druge visoravni. Ušao sam u veliku dvoranu prigušeno osvjetljenu s nekoliko tankih svijeća - lojanica, što su jedva osvjetljavale svježe postavljene stolove za večeru na kojem je svaka stvar izgledala pomalo grubo postavljena. Sljedećeg jutra gledajući kroz prozor primijetio sam da je Otočac daleko ugodnije smješten nego Gospić. Preda mnom se je prostrlo šetaliste prekriveno zelenim busenjem trave u čijoj sredini je svojevrsan Tivoli¹⁰⁹ paviljon za vojni orkestar, a u okolnim kućama su smješteni razni uredi pukovnije tako svježega i krasnoga izgleda koliko ih takvima može učiniti boja. Prošaran ulicama s drvoredima i okružen

¹⁰⁸ Otočac je oko 1834. godine trgovište s 97 kuća i 370 stanovnika (360 katolika i 54 grkonesjedinjenih). To je štabno mjesto pukovnije i poštanska postaja između Žute Lokve i Perušića. Okružen je rijekom Gackom. U mjestu je rimokatolička župna crkva s tri kapele, carsko-kraljevska dječjačka glavna škola i djevojačka škola, te zapovjedništvo 10. kompanije. (J. Fras, Gospić, 1988, 162). Pukovnik Čolić, zapovjednik Otočke pukovnije (1838. – 1843.) zasadio je drvećem trg ispred zgrade "generalije" i time udario zametak otočkog šetalista. (R. HORVAT, 1941, 91), koji se je posebno dojmio A. A. Patona.

¹⁰⁹ Tivoli paviljon je tip vrtnog paviljona, omiljenog zdanja parkovne arhitekture, koji je nastao posebno u vrijeme klasicizma nadahnut arhitekturom ladanjskog kompleksa vile cara Hadrijana u Tivoliju, nedaleko Rima nastale između 125. i 135. godine. Obično, najstariji tip je tip okruglog, otvorenog paviljona po uzoru na hram Vestalinki, čija je namjena ponajviše za koncerte i druge glazbene priredbe. Tivoli s Hadrijanovom vilom postao je sinonim za vrhunski odmor i zabavu, pa zabavni parkovi ili mjesta za odmor u prirodi dobivaju to ime. Najstariji zabavni park toga imena je Tivoli u Kopenhagenu osnovan 1843. godine. Vjerojatno Paton misli na takav tip paviljona koji je vidio u Otočcu.

brdima kružno razmještenim tako da čine na manjoj udaljenosti svojevrsni amfiteatar, Otočac izgleda poput kupališnoga mjesta u nekoj maloj njemačkoj kneževini. Moj prozor je bio u dubokom hladu krošanja nekoliko velikih stabala ispod kojih su se našli seljaci ove pukovnije zauzeti svojim poslom u taj sajmeni dan. I primijetih da umjesto poluturske nošnje Dalmatinaca u Zagori, ovdje počinje odjeća sa sve do vrha širokim mađarskim seljačkim šešikom. U Tirolu je šiljati šešir iz XVI. stoljeća ostao u istom obliku sve do vremena Rudolfa II.¹¹⁰ U Švapskoj (Schwaben) su seljaci očuvali do danas nepromijenjenu nošnju s uzdignutim šešikom iz sredine osamnaestog stoljeća. Mađarski seljački šešir, kao da je kvekerski¹¹¹ i datira u sedamnaesto stoljeće. Otišao sam predati pismo preporuke pukovniku Maštroviću (Mastrowich),¹¹² zapovjedniku Otočke pukovnije.¹¹³ Kada sam stupio u odaju s turskim divanom, čije su prozore krasili vitraži, bio sam uvjeren da se radi o osobi -

¹¹⁰ Rudolf II. Habsburški (1552. – 1612.), hrvatsko-ugarski kralj od 1572. godine i rimsko-njemački car od 1576. godine. (HABSBURGOVCI).

¹¹¹ Kvekeri (poznati i kao Društvo prijatelja) su kršćanski vjerski pokret bez svećenstva i obreda. Pojavio se u Engleskoj sredinom 17. stoljeća i brzo proširio po današnjem SAD-u iz kolonije Pennsylvanije, koju je osnovao kveker William Penn, dobivši 1681. kraljevskom poveljom zemljište. Danas u svijetu ima oko 600.000 kvekera. U Hrvatskoj je oko 50 kvekera. (KVEKERI).

¹¹² General Nikola Maštrović (1791. – 1851.), hrvatski general, inženjer niskogradnje i diplomat. Iako nije rođen u Otočcu, ponio je među otočcima krajišnicima naziv "otac kraja". Taj epitet zaslužio je za vrijeme svoga boravka u Otočcu kao pukovnik Otočke pukovnije od 1843. do 1849. godine skrbeći o životu krajišnika prožetih teškom neimaštinom i gladi. Za njegova zapovijedanja izgrađen je pukovnički kvartir (zgrada pukovnije), uređena glavna ulica kroz naselje, potaknuto amatersko kazalište u Otočcu na hrvatskome i njemačkome jeziku, a brinuo se i o gradnji i obnovi crkava (Otočac, Priboj, Vrhovine). O svom trošku je kupovao hranu gladnima, a koliko je volio ovaj kraj govori i *Knjiga gospodina oberstara Maštrovića svojiem Otočanom*, tiskana u Beču 1845. godine o njegovu trošku, svojevrsni poučni priručnik moralno-etičkoga i vjerskoga sadržaja. 1848. godine promaknut je u čin generala. Otočac se generalu Maštroviću, koji je prerano umro duboko razočaran spletkama bečkoga dvora, odužio postavljanjem spomen-ploče u središtu grada te je njegovim imenom nazvana jedna ulica. (GENERAL.; MAŠTROVIĆ; T. MAŠTROVIĆ, 1996; F. BACH, 1010, 190.)

¹¹³ Otočka graničarska pukovnija ustrojena je 1746. godine sa sjedištem u Otočcu kao druga od jedanaest graničarskih pukovnija na teritoriju Hrvatske i Slavonije. Do 1764. godine pukovnija je bila podijeljena na 4 bojne, a svaka je bojna imala 4 satnije. Od te godine smanjen je broj vojnika i pukovnija je imala 3 bojne, 2 su imale 6, a treća (pričuvna) 4 satnije. (OTOČKA GRANIČARSKA PUKOVNIJA) Otočkoj pukovniji pripadalo je podvelebitsko primorje sa slobodnim komunitetima: gradom Senjom i Karlobagom. (I. D. VUKASOVIĆ, 2005, 144.–153.) 1835. godine Otočka pukovnija je brojala 104 mjesta s 6.309 kuća i 62.279 stanovnika, te se prostirala na površini od 50 i 2/3 četvorne milje i to je najjužniji dio Karlovačke vojne krajine. (F. J. FRAS, 1988, 162; F. BACH, 2010.)

vrsnome esteti, pravome *arbiter elegantiarum*.¹¹⁴ Uskoro se je pojavio časnik koji me je iznenadio svojim izgledom, ponašanjem jer nisam očekivao da je u tako gruboj vojničkoj službi uglađeni časnik s ponašanjem i navikama primjerenim dvoru i velikome svijetu. Izgledom i odmjerenom ozbiljnošću bio je to pukovnik Maštrović (Mastrovich). Rođenjem Dalmatinac, svoju je vojničku karijeru započeo kao posilni, osobni tajnik princa Eugene Beauharnais¹¹⁵ u Italiji, a obdaren nemirnom aktivnošću planirao je i izvršio sva ta poboljšanja koja su omogućila da Otočac napreduje u svakome pogledu.

Sl. 10. Kolorirana litografija Otočca Mate Brletića 1861. godine¹¹⁶

¹¹⁴ Arbitar otmjenosti; čovjek koji je uvijek elegantno odjeven, koji svojim odijevanjem propisuje, diktira modu.

¹¹⁵ Eugène Rose de Beauharnais (1781–1824), sin Alexandra de Beauharnais i Joséphine Tascher de la Pagerie, prve supruge Napoleona I. kojega je usvojio Napoleon I. bez prava nasljedstva carskog prijestolja. Zapovijedao je Talijanskom armijom u sastavu francuske carske armije i kao potkralj vladao Italijom u ime cara Napoleona I. Za vrijeme tzv. Rata Pete koalicije princ Eugène preuzeo je komandu Talijanske armije i ratovao je 1809. godine s austrijskom vojskom u Italiji (bitka kod Sacilea i na rijeci Piave). (JENSEN)

¹¹⁶ Kolorirana litografija Otočca, fotografija iz knjige F. Bach, *Povijest Otočke regimente*, Zagreb - Otočac, 2010, 239.

Budući da je živio petnaest godina u Beču, pitao sam ga osjeća li ovo sada kao neko progonstvo. Ali on me je uvjeravao da je tu život pukovnika i zapovjednika pukovnije na graničnom području upravo takav kakav njemu odgovara jer ima veliku samostalnost, ali i tešku službu. Istovremeno ima daleko veću moć i snagu slijediti sve poticaje za poboljšanja nego bilo koji pukovnik, pa i general u redovitoj službi.

Sljedeći dan bio je blagdan i proslava Tijelova. Pukovnja je u punom sastavu u tome sudjelovala. Na šetalištu je bilo postavljeno pet oltara ukrašenih borovim granama zabijenim u tlo. Vojska je lijepo izgledala i svaki vojnik se je posebice isticao od onoga drugog u nizu. Poslije mise bila je procesija koja je išla oko tih oltara. Sudjelovao je i pukovnik sa svojim časnicima, zatim gospođe - supruge časnika predvođene s *Frau Oberstinn*, tj. pukovnikovom suprugom, a sve prema uobičajenom redu i prema činovima svojih supruge - časnika. Zatim je slijedio bataljun rezervnih neuniformiranih vojnika i na kraju njihove supruge

Ništa ne bi moglo nadmašiti ljubaznu domišljatost kojom su pukovnik i njegova ljubazna supruga nastojali učiniti raznovrsnim i ugodnim tih par dana moga boravka u Otočcu. Baruna Jelačića (Jellachich),¹¹⁷ koji se tada smatrao vođom hrvatske nacionalne stranke i koji je bio promaknut u službu bana ili građanskog upravitelja Hrvatske i Slavonije (u to je vrijeme posjetio svoga

¹¹⁷ Josip Jelačić, sin Franje Jelačića i Ane Portner rođen je 1801. u Petrovaradinu. Nakon završetka vojne škole u Terezianumu, upućen je 1819. u pukovniju u Galiciji. Zbog bolesti povukao se 1822. godine s dužnosti, te je živio u Zagrebu i na imanju u Kurilovcu. Za to vrijeme spjevao je svoje najbolje pjesme koje su objavljene 1825. godine u Zagrebu pod naslovom *Eine Stunde der Erinnerung*. Iste se godine vratio u aktivnu vojnu službu, najprije u Beču i Galiciji do 1830. godine, zatim u ogulinskoj pukovnji. Već 1825. godine bio je imenovan natporučnikom, a 1831. godine postao je kapetan. U razdoblju od 1831.–1835. godine boravio je sa svojom jedinicom u Italiji. Početkom 1837. godine unaprijeđen je u bojnika (majora) i djelovao je kao ađutant guvernera Lilienberga u Dalmaciji. Tijekom 1841. godine imenovan je pukovnikom u Glinskoj regimenti. Godine 1845. vodio je vojni pohod u Bosnu i kod Podzvizda postigao pobjedu nad Turcima. U ožujku 1848. godine postavljen je za bana, a kralj ga je uskoro imenovao tajnim savjetnikom, generalom, komandantom obiju banskih regimenti, podmaršalom i vrhovnim zapovjednikom vojske u Hrvatskoj i Vojnoj Krajini. Nakon borbi s Mađarima i proglašenja Oktroiranog ustava, Josip Jelačić povukao se na svoje dobro u Nove Dvore. Grofovsku titulu dobio je 1854. godine. Josip Jelačić se 1850. godine oženio barunicom Sofijom Stockau (1834-1877). Godine 1855. rodila im se kći Anica. Ona je već 1856. godine umrla od kolere. Jelačić je umro u Novim Dvorima 1859. godine, nakon duge i teške bolesti gdje je i sahranjen. (OBITELJ JELAČIĆ)

brata, časnika u Otočcu),¹¹⁸ također sam upoznao. Od njegove nadarenosti, iskustva i informacija koje je posjedovao pokazalo se je da najviše koristi ima društvo. Stasom je nizak, vatrena je pogleda što odražava veliku inteligenciju, željeznu volju i energiju, ali bez daljnjega iskren i skroman, kao što je to kardinal de Retz¹¹⁹ opisao karakteristike velikog markiza od Montrosea,¹²⁰ koji ga je podsjećao na antičke junake.

Barun Jelačić rođen je 16. listopada 1806. godine¹²¹ u tvrđavi Petrovaradin (Peterwardein) i sin je feldmaršala pukovnika Jelačića,¹²² koji se je tako dužno oprostio od Ilirskih regimenti¹²³ kada je 1806. godine nakon bitke

¹¹⁸ Iako barun Josip Jelačić nije službovao u Otočcu, kod lokalnoga je stanovništva ostao u velikoj uspomeni. Kao privremeni zapovjednik Otočke pukovnije 1848. i 1849. godine služio je njegov brat Đuro Jelačić. Posebno, Otočani su imali uspomena na bana Jelačića iz vremena Mađarske revolucije kada je Otočka pukovnija sudjelovala u gušenju pobune u Mađarskoj, Vojvodini i Erdelju 1848/9. godine: "*Tako je došao dan kad je bila bitka u Iđošu (Hegyeshaza), jedna od najkrvavijih u ovom ratu. Dva dana prije ove bitke Otočanima su podijeljena odličja (Dekorationen), pri čemu je ban gologlav dočekao Otočane, zbog čega je iz svake postrojbe svih zborova bila nazočna po jedna kompanija. Ban je na ovom mjestu rekao: "Moja gospodo, skinite šešire, sada dolaze moji hrabri Otočani!", pri čemu je jedna divizija prodefilirala usklikujući "Živio!".*" (F. Bach: *Otočaner Regiments-Geschichte*, 1853.). Otočka pukovnija je nakon smrti bana Jelačića dobila naziv '79. Jelačićeva pješaka pukovnija' sve do propasti Austro-Ugarske Monarhije. U vrijeme Domovinskoga rataotočka vojarna je dobila naziv 'Vojarna bana Jelačića', što i danas nosi. (BAN)

¹¹⁹ Jean François Paul de Gondi, kardinal de Retz (Montmirail, 1613 – Pariz, 1679) , francuski prelat, nadbiskup Pariza, pisac memoara i agitator Fronde, niza građanskih ratova u Francuskoj što je dovelo do kraljevskog apsolutizma u Francuskoj. (CARDINAL DE RETZ)

¹²⁰ James Graham, 1st Marquess of Montrose (1612. – 1650.) škotski plemić, pjesnik i vojnik, koji je u britanskom građanskom ratu u početku pristupio škotskim prezbiterijancima te je na koncu podupro kralja Karla I. Od 1644. do 1646. i opet 1650. godine borio se u građanskom ratu u Škotskoj na strani kralja. U Škotskoj je nazvan jednostavno "Veliki Montrose". Njegove spektakularne pobjede koje su kod protivnika izazivale iznenađenja zapamćene su u povijesti ratovanja zbog svoje taktičke izvrsnosti. (MONTROSE)

¹²¹ Godina rođenja baruna Josipa Jelačića koju navodi A. A. Paton nije točna jer je Josip Jelačić rođen 1801. godine. Vidi bilješku pod brojem 115.

¹²² Franjo barun Jelačić (1746–1810), hrvatski časnik, general i podmaršal austrijske carske vojske, član plemićke obitelji Jelačić, otac bana Josipa Jelačića, koji je vjerno služio habsburškoj dvoru boreći se diljem Europe protiv Napoleona. (OBITELJ JELAČIĆ).

¹²³ Julije Frasn govori sasvim drugačije o predaji pukovnija južnije od rijeke Save (oko 19.000 vojnika), naglašava tronutost vojnika - graničara oproštajnim riječima feldmaršala Jelačića, koji je u ime cara izvršio samo ono što je dogovoreno mirovnim sporazumom u Schönbrunnu 14. listopada 1809. godine. (F. J. FRAS, 1988, 52.) Očito je da je Paton ne samo imao u rukama Frasovu knjigu nego i informacije vjerojatno dobivene posredstvom britanskog diplomatskog predstavništva u Beču, gdje je bio neslužbeno zaposlen i po čijem je zadatku putovao ovim krajevima. Istinski događaj interpretira na svoj način u cilju umanjavanja moralnog kredibiliteta obitelji Jelačić.

kod Austerlitz¹²⁴ taj dio Hrvatske pripao Napoleonovoj Kraljevini Iliriji.¹²⁵ Sa suzama u očima rekao je da je "uvjeren da je *Svemogućí rezervírao bolje dane za Hrvatsku*."¹²⁶ Što je htio time reći, je li vidio svoga sina kao glavnog izvršitelja obnove ilirske nacije, jednog od najslavnijih događaja u povijesti istoka Europe? Mladi Jelačić školovao se u Theresianumu u Beču,¹²⁷ a s osamnaest je godina stupio u austrijsku vojsku i 1831. godine kada je bio mladi satnik njegove je sposobnosti uočio maršal Radetzky¹²⁸ na vojnim vježbama kod Verone u kojima je sudjelovalo više od 60.000 vojnika. Nakon što je bio pomoćnik kneza Lilienberga,¹²⁹ guvernera Dalmacije, 1842. godine je postao pukovnik Glinske

¹²⁴ Austerlitz, danas gradić Slavkov kraj Brna, u blizini kojega se 2. XII. 1805. odigrala velika bitka između rusko-austrijske i francuske vojske. Francuska vojska pod Napoleonovim zapovjedništvom odnijela je sjajnu pobjedu, a rimsko-njemački car Franjo II. morao je 26. XII. 1805. u Požunu (Bratislavi) potpisati za Austriju nepovoljan mir. (AUSTERLITZ)

¹²⁵ Ovaj podatak je netočan, jer ovdje se radi o Napoleonovim Ilirskim pokrajinama. Ilirske pokrajine (*Les Provinces Illyriennes*) naziv je za hrvatske i slovenske zemlje pod francuskom vlašću u doba Napoleona. Stariji hrvatski naziv za ove pokrajine je *Slovenske države*. Nakon poraza u bitci kod Wagrama Austrijsko carstvo bilo je prisiljeno Schönbrunnskim mirom prepustiti Francuskoj veliki dio svojih zemalja. Francuzi su 14. listopada 1809. godine od zapadnog dijela Koruške, potom od Kranjske, Hrvatske i Vojne krajine jugozapadno od Save, te kraja oko Gorice, Trsta, Istre, Dalmacije do Boke kotorske utemeljili Ilirske pokrajine. Nakon Napoleonovog poraza 1813. g. u bitci kod Leipziga Austrija je vojskom zaposjela Ilirske pokrajine, što je potvrdio Bečki kongres (1815.) i 1816. godine na njihovom području Austrija je osnovala Kraljevinu Iliriju. (ILIRSKE POKRAJINE).

¹²⁶ Ovu misao koju je Paton stavio u usta Franji, ocu bana Jelačića, još ljepše donosi F. Bach koji kaže: *Tko bi od tadašnjih krajiških ratnika mogao pomisliti da će njihovi sinovi s tada osmogodišnjim sinom toga skromnoga generala dovesti u narednom razdoblju austrijski sjaj na najvišu razinu* (F. BACH, 2010, 197–198).

¹²⁷ Theresianum je danas *Öffentliche Stiftung der Theresianischen Akademie in Wien*, privatna visokoškolska ustanova u Beču. Osnovala ju je Marija Terezija 1746. Godine za pripremu plemića za državnu službu. U Theresianum su polaznici primani u dobi od 11 godina. Oni su bili najbogatiji plemići, ali su mogli biti i seljačka djeca, npr. hrvatski graničari. Ovih posljednjih bilo je vrlo mnogo u Theresianumu. Ako su postigli neki viši čin, dobili bi plemstvo. Ako bi postali generali, postajali su baruni. Ako su pak bili osobito zaslužni kao Josip Jelačić, postajali su grofovima. (I. PEDERIN, 2007, 269; THERESIANISCHE AKADEMIE)

¹²⁸ Josef Wenzel grof Radetzky von Radetzky (1766–1858), austrijski feldmaršal i češki plemić. Istaknuo se u borbi protiv Napoleona od 1813. do 1814. Krajem 1831. godine preuzeo je zapovjedništvo nad austrijskim trupama u Lombardijsko-Venetskom kraljevstvu. Pobjedama nad talijanskim revolucionarima kod Custoze i Novare uspio je u sjevernoj Italiji učvrstiti austrijsku vladavinu. U tim borbama sudjelovale su i postrojbe graničara iz Vojne krajine. Po njemu je nazvan poznati *Radetzky-marš* J. Straussa st. (1848). (RADETZKY).

¹²⁹ Wenzel Alois Vetter Graf von Lilienberg (Czaslau, Češka, 1770. – Zadar, 1840.), austrijski aristokrat holandsko-češkog podrijetla, austrijski general, komandant vojne krajine, a od 1831. godine do smrti upravitelj austrijske Dalmacije. (VETTER, 1884, 239–247).

regimente¹³⁰ u Glini na sjeverozapadu od Otočca. Ubrzo nakon toga, zbog neugodnoga događaja s Bošnjacima, počele su se o Jelačiću širiti neugodne glasine. Bošnjaci ili preciznije turski Hrvati iz njegova susjedstva često su znali prijeći na austrijsko područje i tu pljačkati, a aga s toga područja nikada nije dao nikakvu zadovoljštinu niti se ispričao. I kada se je sljedeći put isto dogodilo, barun Jelačić je, znajući ako se požali Beču da će to završiti diplomatskim putem u Istambul (Constantinopolu) koji će to vratiti u Bosnu i sve će završiti bez ikakva učinka, odlučio djelovati na vlastitu odgovornost. Na granici je naredio uzbunu, prešao s vojskom na bosansko područje, napao selo i zapalio aginu kuću. Nakon borbe u kojoj je bilo mrtvih i ranjenih na obje strane, povukao se na granicu. Barun mi je objasnio da je to bio uistinu nediplomatski postupak, ali da je to jedina vrsta argumenata koje ovi ljudi mogu razumjeti. Promaknut postupno u čin general - bojnika i kasnije podmaršala, postavši vojni zapovjednik i hrvatski ban, postao je glavni stup Ilirske stranke u Mađarskoj za vrijeme zadnjih nemira.¹³¹ Uzroci koji su doveli do loma između slavenske i mađarske populacije u Mađarskoj su se stvarali i jačali zadnjih dvadeset godina. Međutim, sve to nije poznato britanskoj javnosti i stoga se nadam da nitko neće smatrati nepotrebnim poglavlje o hrvatskoj povijesti i politici."

U sljedećem IX. poglavlju koje nosi naslov *O ilirskom pitanju*¹³³ Paton govori o povijesnim, političkim, geostrateškim okolnostima, a posebno

Sl. 11. Joseph Heicke, Hrvatski ban Jelačić i serežan (graničar), obojena litografija, potpisana i datirana 1848.¹³²

¹³⁰ Glinjska regimenta ili Prva banska graničarska pukovnija sa sjedištem u Glini. (PRVA BANSKA).

¹³¹ Misli na Mađarsku revoluciju 1848–1849.

¹³² J. HEICKE, 1848.

¹³³ CHAPTER IX. THE ILLYRIAN QUESTION, A. A. PATON, Vol. II, 1849, 120–136.

mađarsko-hrvatskim odnosima i mogućnostima rješavanja ilirskoga pitanja, o čemu je britanska elita znala malo, samo ono što joj je prenijela mađarska aristokracija, a javnost nimalo. Poglavlje X. pod naslovom *Agram*¹³⁴ posvetio je glavnom gradu banske Hrvatske Zagrebu (Agram), s mnogo detalja iz političkog života tog burnog vremena 1847. na 1848. godinu, kao i detalje iz hrvatsko - mađarsko - austrijskih odnosa.

Zanesen prirodnim ljepotama Ličke Plješivice, Plitvičkih jezera i predjela uz tadašnju granicu (Zavalje) s Otomanskim carstvom (Bosna) Paton u XI. poglavlju¹³⁵ govori s oduševljenjem o Lici kao o hrvatskoj Švicarskoj.

Hrvatska Švicarska

"Velebit je planinski lanac što se prostire usporedno s Jadranom nad koji se je nadvio. Dalje u unutrašnjosti, još je jedan planinski lanac drugoga imena, koji se je nadvio nad dolinom rijeke Une (Unna), koja presijeca istočno-zapadni ugao Turske u Europi. Gospić i Otočac smješteni su na planinskoj visoravni omeđenoj s ova dva lanca, ali sve vode oko ova dva mjesta filtriraju se prolazeći svojim podzemnim tokom kroz Velebit, što sam vidio u Otočcu,¹³⁶ i izljevaju se u Jadran. S druge strane Plješivice (Plissevatz),¹³⁷ tako se zove drugi ili unutarnji paralelni planinski lanac, rijeka Una utiče u Savu, a time u Dunav. Planinski lanci ovoga planinskoga kraja, koji sam trebao proputovati i koji je zanimljiv samo najglupljem putniku, razgraničuju riječni sliv Crnoga i Jadranskoga mora.

Pukovnik Mastrović s velikom je ljubaznošću zamolio poručnika iz svoje pukovnije da me prati do utvrda na turskoj granici odakle mogu posjetiti Bihać (Bihacs), živopisni turski grad u dolini Une. Krenuli smo seljačkim kolima

¹³⁴ CHAPTER X. AGRAM, A. A. PATON, Vol. II, 1849, 137–153.

¹³⁵ CHAPTER XI. THE CROATIAN SWITZERLAND, A. A. PATON, Vol. II, 1849, 154–161.

¹³⁶ Pretpostavlja se da je Paton posjetio selo Švicu i tu vidio slapove, mlinove i ponor rijeke Gacke.

¹³⁷ Ovdje Paton govori o Ličkoj Plješivici, koja pripada dinarskom sustavu planina i pruža u smjeru sjeverozapad-jugoistok od Plitvičkih jezera do Zrmanje, te dijeli Liku od Pounja. Manjim dijelom je na granici Hrvatske i Bosne i Hercegovine. U 16. st. za Ličku Plješivicu upotrebljavao se naziv Vražji vrt. U vrijeme turskih ratova odigrala je važnu ulogu kao prirodna prepreka, a hrvatski vojnici služili su se njenim usjecima i vrhovima za sprječavanje osmanlijskog prodora na slobodan hrvatski prostor. 1520. godine u turskoj zasjedi u planini Plješivici, u kraju zvanom Vražji vrtal ili Vražja gora, poginuo hrvatski ban i branitelj Hrvatske biskup Petar Berislavić: *...pogubise Turci bana hrvatskoga, Petra biskupa, blizu Bihaća u Vražjoj gori, in monte diaboli wraxiwertal, te mu odrubise glavu, koja bi poslije od bihackoga gradjanina Pavla Medošica, nadjena i zajedno s tijelom u Bihac donesena.* (V. KLAIĆ, 197, 345; R.HORVAT, 1941, 150).

Sl. 12. Vrhovine, početkom XX. stoljeća¹³⁸

istočnim smjerom u planinu ubrzano se uspinjući i za tri sata stigli u Vrhovine (Verovice),¹³⁹ gdje nas je (jer nema svratišta) ugostio zapovjednik ovog područja, kojega smo našli u njegovom uredu sa svim zamršenostima njegove dužnosti. Odveo nas je do svoje kuće, vrlo lijepo smještene među planinskim vijencima. Većina kuća raštrkana je kao u Srbiji, kuće su drvene, svaka sa svojim malim dvorištem i spremištem poljoprivrednih plodova, ukrašena stablima i drvenim koljem koje okružuje čitavu cjelinu. Kuća časnika izvana je obijeljena, unutra je namještaj iz orahova drva i svaka je stvar u stilu vojničke čistoće i potpune odsutnosti svake suvišnosti, osim ako je časnik u braku. Tada će netko zapaziti poneki mali sitni ukrasni predmet, i pokušaj da se načini neka vrsta salona, pa i u ovom izdvojenom dijelu Europe. Kapetan se pojavio s ključem svoga ureda u ruci jer je završio svoj radni dan: u mjestu nema društvo, a da bi vidio

¹³⁸ Razglednica (Privatna zbirka)

¹³⁹ Očito je da je ovdje riječ o naselju Vrhovine, koje se je sastojalo od dva dijela: Donje (Crna Vlast) i Gornje Vrhovine (Vlast). Godine 1837. obje Vrhovine imale su 145 kuće s 2156 žitelja od kojih je bilo samo 182 katolika u Donjim Vrhovinama. Tu je bilo zapovjedništvo Vrhovljanske 7. kumpanije na čijem području je bilo šest mjesta - sela sa 369 kuća i 4.811 stanovnika. U Donjim Vrhovinama (Crna Vlast) bio je poštanski ured, a od 1837. godine i pučka škola. U selu Zalužnica (ili Sv. Petar) časnička je postaja (F. J. FRAS, 1988, 179; R. HORVAT, 1941, 141).

svoga kolegu časnika mora jahati sat-dva, pa stoga redovito čita svaku riječ u Augsburg Gazette.¹⁴⁰ Njegova me je konverzacija podsjetila na nekog dalekog seoskog svećenika u Engleskoj ili Škotskoj, koji je pomalo zahrđao, ali s puno temperamenta, ljubaznog humora ili ozbiljnosti, čime pronalazi svoj put do srca sugovornika. Kako je dolazila noć, osjetio sam da su Vrhovine znatno hladnije od Otočca i bilo je ugodno sjediti zamotan u ogrtač.¹⁴¹ Bio sam uvjeren da je zimi sasvim uobičajena temperatura od dvanaest i petnaest stupnjeva (Reaumur) ispod nule¹⁴² zbog blizine Bosne, koja je, čini se, najhladnija regija iste geografske širine u Europi. U ranim jutarnjim satima dostojanstveni se kapetan pojavio u mojoj sobi jer smo trebali u cik zore otići na jezera.

Dugo i melankolično kriještanje ptica poput jeke se širilo među stablima i probudilo me, a sivo nepoznato svjetlo probijalo se u moju malu sobu. I upravo, ušavši u sobu kapetan me je obasuo ljubaznim pitanjima i obavijestima o lijepom danu koji upravo sviće. Nakon što smo na brzinu ispili šalicu kave i popušili lulu, poručnik i ja krenuli smo kolima prema jezerima. Naš put kojim smo se ubrzano kretali bio je pun zavojitih uspona kroz divni i raznoliki krajolik. Na umjerenoj razdaljini svaka je strana brda bila prekrivena borovom šumom, u udolinama okružena pašnjacima. Iako je bilo lipanjsko jutro osjetio sam jaku hladnoću, a sunce je jedva izišlo prije nego što mi je postalo ugodno toplije.

¹⁴⁰ *Augsburg Gazette*, također poznate kao *Augsburg Allgemeine Zeitung*, bile su najpoznatije i najveće njemačke političke dnevne novine koje je 1798. godine u Stuttgartu osnovao industrijalac, nakladnik, političar barun Johann Friedrich Cotta. Pogreška u prijevodu *Augsburg Gazette*, novina koja je neko vrijeme izlazila pod tim imenom u Augsburgu kritizirana zbog svog nacionalizma, ali poštovana zbog nastojanja za svoju neovisnost, objavila je revidirano i ispravljeno izdanje o određenim delikatnim temama Austrijske države (M. M. BLOCK, 1867, 1099).

¹⁴¹ Tu tvrdnju potvrđuje i Ivan Dominik Vukasović 1777. godine kada navodi za Vilić polje (područje Starog Sela u zaleđu Otočca) za koje kaže da je lijepo i plodno, "ali njegovi stanovnici (više od 200 kuća) se zbog oštre klime koja ondje vlada ne mogu pohvaliti nikakvom posebnom koristi od svog polja" (I. D. VUKASOVIĆ, 2005, 149).

¹⁴² Do kraja XIX. stoljeća u većem dijelu Europe (osim Britanije i Skandinavije), posebno u Francuskoj, Njemačkoj i Rusiji, dugo se koristio alkoholni termometar sa Réaumurvom temperaturnom ljestvicom, koju je ustanovio francuski znanstvenik René Antoine Reaumur. U originalnom tekstu Paton govori o *twelve and fifteen degrees (Reaumur) of cold*, što upućuje na temperature ispod ništice. Ako je $1^{\circ}\text{R} = 1,25^{\circ}\text{C}$, tada je $-12,0^{\circ}\text{R} = -15^{\circ}\text{C}$, odnosno $-15,0^{\circ}\text{R} = -18,8^{\circ}\text{C}$. (TEMPERATURNE LJESTVICE) Poznato je da je klima u Lici oštra s relativno kratkim vegetacijskim periodom. Srednja siječanska temperatura naglo opada od morske obale prema grebenu Velebita i predgorju Velike Kapele, tako da su izoterme od -2°C do -5°C . Dio zaravni i polja ima srednju siječansku temperaturu od oko -2°C , a planine od -4°C do -5°C . 5 mjeseci godišnje minimalna temperatura se spušta ispod 0°C . Snježni pokrivač bude visok do 3 m, a zadržava se oko 4 mjeseca. (KLIMA) Sve to opravdava Patonovu tvrdnju da samo ekstremno niske temperature zimi u Lici mogu biti tih vrijednosti.

Uskoro su brežuljci postajali sve uži i uži, pašnjaci su nestajali i mi smo se našli u mraku guste šume. Nigdje nismo vidjeli žive duše, jer osim nekoliko koliba drvosječa u ovom dijelu Hrvatske nema sela: ali nakon nekoliko sati uspona i spuštanja čuli smo zvuk pilane i došli smo do jadnog i siromašnog zaseoka kraj pilane jer ovdje nema plodne zemlje. Potom smo napustili kola i poslali ih zaobilaznom cestom prema Uni, a mi smo s vodičem, mogli propješačiti i preploviti kroz ovaj kraj. I uskoro se odjednom pred nama otvorila šuma i našli smo se iznad središnjeg jezera Plitvica (Plissevatz).¹⁴³ S nama su bila i dva muškarca iz zaseoka. U kutu jezera našli smo dva primitivna čamca ili kanua načinjena od dva dijela debelog debla stabla izdubljena u sredini, na čiji zadnji kraj je svatko od nas sjeo i tako smo se odvezli do drugoga kraja jezera udaljenog oko tri milje.¹⁴⁴ Rubne linije jezera bile su isprekidane, a obale su potpuno obrasle drvećem sve do samog vodenog ruba. Sve je to bilo toliko posebno, osamljeno da se nigdje nije nazirala niti jedna kuća, cesta ili ljudsko stvorenje. Ukratko, takva potpuna osamljenost kao da je proizvodila osjećaj ugodne novosti. Bilo je već toplo i sunčano prijepodne, a voda je bila tako bistra, da sam na nekima mjestima mogao vidjeti dno na dubini od najmanje dvadeset i pet stopa.¹⁴⁵ Među stablima sam ugledao tamnu životinju, za koja mi se učinilo da je medvjed, koji je nakon što je čuo udaranje vesala po vodi odmah pobjegao u gusti šume.¹⁴⁶ Kad smo pristali na drugoj strani jezera naišli smo na padinu prekrivenu divljim jagodama kroz koju je rijeka istjecala iz jezera i nakon oko četvrt sata hoda naglo se strmoglavila niz liticu kao neprekinuti slap u drugo jezero, oko kojega su se brežuljci razdvojili u svim nepravilnostima ljepote nastale nakon rata četiriju elemenata, kada su sve

¹⁴³ Plissevatz = Plitvice. Izgleda da je Paton za ime jezera uzeo sličnoga njemu kao strancu izričaja ime planine kojom je prolazio (Plisevatz = Plješivica) što je vrlo slično i upućuje na jednu od mogućnosti tumačenja nastanka naziva ovih jezera. Ivan Dominik Vukasović 1777. godine spominje pet jezera u vrlo gustoj šumi na turskoj granici pod nazivom Plitvicza. (I. D VUKASOVIĆ, 2005, 93, 149). Nešto mlađi naziv za Plitvička jezera je Iacus Plitviczensis i Iacus Plitviczenses (F. WALDSTEIN - P. KITAIBEL, 1805, 5–6), dok Dragutin Hirc navodi da su ime dobili po potoku Plitvice (D. FRANIĆ, 1910, 23). Međutim, D. Franić daje logično objašnjenje nastanka imena s obzirom na hidrogeografsku pojavu da se u jezera slijevaju dva ili tri gorska potoka (Crna rijeka, Bijela rijeka s Ljeskovicem i Rječica rijeka), a iz jezera izlazi rijeka Korana. Voda je stoljećima taložila vapnenac i nastajali su plitki bazeni (pličine ili plitvice). Stoga njihov naziv dolazi od riječi "pličina" ili "plitvak" (D. FRANIĆ, 1910, 24).

¹⁴⁴ 3 milje = 5 km.

¹⁴⁵ 25 stopa = 7,60 m. Izgleda da Paton ovdje pretjeruje s dubinom jezera koju nije izmjerio.

¹⁴⁶ O medvjedima na Plitvičkim jezerima govori i A. Tkalčević u putopisu iz 1860. godine. (A. TKALČEVIĆ, 1860, 84), a u najnovije vrijeme se sustavno izučava ponašanje medvjede populacije na Plitvičkim jezerima (Đ. HUBER, 1999, 26–29).

Sl. 13. Ivan Standl, Pad Plitvice u Koranu¹⁴⁷

granice bile neodređene i kada dugi mir lijepog svijeta u kojemu živimo još nije bio uznemiren rukom svemoćnosti.¹⁴⁸

Nakon neprekidnog uspinjanja i pješačenja šest ili osam milja¹⁴⁹ kroz šumu u kojoj smo često vidjeli stabla ogromnih dimenzija, vratili smo se na cestu, gdje su nas dočekala kola s odmorenim konjima. Tijekom popodneva stigli smo na

¹⁴⁷ Ivan STANDL, 1870. godine, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Zbirka fotografija Ivana Standla (HR-HDA - 1442).

¹⁴⁸ Najljepše opise Plitvičkih jezera dao je Dragutin Hirc u nekoliko izdanja svojih putopisa (D. HIRC, 1996, 117–131), a najstariji detaljni opis jezera s njihovim imenima i s geografskom kartom dali su: B. Haquet, 1708., F. Waldstein - P. Kitaibel, 1802., T. Arntner, 1810. i 1830., Julije Fras, 1835. i Dragutin Seljan, 1850. godine, koji je izradio prvu točnu kartu Plitvičkih jezera (K. DELIĆ, 1899, 177–180), Od novijih autora uglavnom iz XIX. stoljeća su o Plitvičkim jezerima pisali: A. Tkalčević (A. TKALČEVIĆ, 1860, 40–49), Levin Sshlosser Klekovski (L. SCHLOSSER KLEKOVSKI, 1883, 6–8, 10–13), Stjepan Širola (S. ŠIROLA, 1894, 31–37, 42–57), Kamenko Delić (K. DELIĆ, 1899, 41–68, 76–93), Ivan Nepomuk Jemeršić (I. N. JEMERŠIĆ, 1904, 365–382; 386–391).

¹⁴⁹ 6 ili 8 milja = 10 ili 13 km.

greben između dva porječja i ugledali široku dolinu Une, koja se je protezala u širinu šest ili osam milja i uzdužno označenu s dvije različite linije. Prema istoku rijeka je zmijoliko tekla kroz ravnicu - prema zapadu, a bliže meni bio je kordon - granični niz kojega su činili iskopani rovovi i visoke ograde izgrađene od drvenih stupova, povezane u određenim razmacima s osmatračnicama, tako da tvore liniju koja se može pratiti okom kao što se može pratiti i samu rijeku. A i Kinez koji bi se tu našao nekim čudom ili magijom i gledao dolje u dolinu morao bi odmah zaključiti da su dva sustava međusobno dijametralno suprotna utjecala na obje strane kordona - granične linije. Ovdje je zemlja podijeljena i razvedena u polja, a s druge strane on bi mogao vidjeti jednako veliku kulturu i još više veliku zapuštenost.

Zaista je jako neobično vidjeti da su u ovom području Europe, ne tako daleko od doline Une, ljudi tako gusto naseljeni, a ovdje zemlja ne bi trebala biti iskorištavana više od jedne četvrtine svojih plodnih mogućnosti. Sigurno je da je vlada Porte počinila veliku grešku ne potičući slobodno iseljavanje iz svojih prenapučenih europskih dijelova u plodna područja prostranog carstva. Umjetnost i znanost umjesto tankog i površinskog lakiranja glavnog grada trebali bi postupno prožimati i jačati carstvo jer velika raznolikost nacija, sa svojim jezicima i religijama trebala bi biti najsigurnija garancija protiv svakog nastojanja ugrožavanja njezine snage.

Cesta se spuštala između brda u dolinu i dovela nas među nastambe i ljude na kojima se vidi da imaju bolje materijalne uvjete življenja od onih u planini. Nekoliko milja ispred nas nalazi se Zavalje,¹⁵⁰ austrijska postaja, smještena na

¹⁵⁰ Zavalje, katoličko župno selo s 34 kuće i 361 stanovnikom katoličke vjere, s raštelom, kontumačnim uredom i tridesetnicom; sjedište kordunskog zapovjednika. (F. J. FRAS, 1835, 176) je kako to pjesnički kaže A. Tkalčević je skočilo na kraj svijeta, dakako austrijskoga (A. TKALČEVIĆ, 1860, 56). Opširniji povijesni opis i mjestopis do 1872. godine daje R. Horvat (R. HORVAT, 1941, 142–144). Godine 1872. nakon procesa ukidanja Vojne krajine Zavalje postaje općinsko središte koje spada pod kotarsku oblast i kotarski sud u Korenici. Završetkom Prvog svjetskog rata i stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca zavaljska je općina pripala 1922. pod Primorsko-krajišku ovlast sa sjedištem u Karlovcu. 1931. godine novom upravnom podjelom Zavalje je izdvojeno iz Koreničkog kotara, odnosno Savske banovine i priključeno Bihaćkom kotaru, odnosno Vrbaskoj banovini. Stvaranjem Banovine Hrvatske zavaljska općina ostaje u Vrbaskoj banovini. U AVNOJ-skoj Jugoslaviji upravnom podjelom iz 1947. godine Općina Zavalje potpala je pod Općinu Bihać. odnosno SR – BiH. Time se odstupilo od Avnojske granice te i danas prostor bivše općine Zavalje pripada Republici Bosni i Hercegovini. Nakon 1965. godine raseljeno je nekoliko sela u okolici Zavalja radi izgradnje vojnog aerodroma. Raseljavanje je nastavljeno pa je od nekadašnjih 3.500 stanovnika bivše zavaljske općine pred II. svjetski rat u Zavalju 1991. godine bilo jedva 719 stanovnika. Završetkom rata 1995. godine narod se vraća na popaljena i opljačkana ognjišta. Uz pomoć vlade RH započinje obnova kuća te se do kraja 1997. godine vraća tristotinjak žitelja. (UDRUGA; I. DUJMOVIĆ, 1999, 67–68; 81–83; 85–101; 131–136).

Sl. 14. Ivan Standl, Pad Galovca u Jezerce¹⁵³

u nekom stilu poput vile i okružena je malim parkom kojega je jednu ili dvije generacije prije, uredio bivši zapovjednik, zabavljajući se stvaranjem sjenovitog šumarka i šetnice. U nastavku od desetak milja je i cijeli niz dolina i uzvisina gdje se vidi da je najugodnije ispod stabala. Dan puta odavde je još jedan park, ili šuma, ali svakako ne u engleskom stilu, koju je posadio maršal Loudon¹⁵⁴

visoravni u podnožju planine, gdje smo stigli u četiri sata. Baš kao da je sama priroda htjela, to je utvrđeni vojni logor jer iako je visina i širina zaravni dovoljno velika za smještaj 50.000 ljudi, ova visoravan s logorom je uzdignuta posvuda četrdeset ili pedeset stopa¹⁵¹ iznad doline, a nasuprot, dolje na otoku u sredini rijeke, na udaljenosti od oko par milja, je turski grad Bihać s minaretima i srednjovjekovnom utvrdom što izranja iz zelenila okolnih vrtova. To je položaj koji je svojom otvorenošću, prirodnim bogatstvom i ljepotom doline dostojan velikog i dobro naseljenog glavnoga grada.¹⁵²

Kuća u kojoj stanuje bojnik na kojega je bilo naslovljeno naše pismo je

¹⁵¹ 40 ili 50 stopa je oko 70 ili 85 m.

¹⁵² Opširniji opis i povijest Bihaća i Bihaćke krajine daje V. Lopašić (V. LOPAŠIĆ, 1890). Kratku povijest ovoga staroga srednjovjekovnog hrvatskog grada Bihaća daje i Franjo Julije Fras u poglavlju Pogled u Tursku. (F. J. FRAS, 1988, 176.)

¹⁵³ Ivan STANDL, 1870. godine, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (HR-HDA - 1442 - Zbirka fotografija Ivana Standla)

¹⁵⁴ Loudon ili Loudon, Gideon Ernst, austrijski vojskovođa (1717–1790). Iz vojničke obitelji škotskoga podrijetla. Kao pripadnik ruske vojske (1732–41) sudjelovao je u Ratu za poljsku baštinu (1733–35) i Rusko-osmanskom ratu (1735–39). Od 1742. služio u austrijskoj vojsci kao satnik Trenkovich pandura, s kojima se tijekom Rata za austrijsku baštinu (1740–48) borio na bojištima Alzasa, Šleske i Češke (1744–45.). Sredinom 1746. kapetan u Vojnoj krajini (dao pošumiti živi pijesak nedaleko Bunića u Krbavskom polju, danas poznat kao *Laudonov gaj*). Sudjelovao u Sedmogodišnjem ratu (1756–63) tijekom kojega je 1757. bio promaknut u čin generala, a 1759. postao barun. Početkom 1778. promaknut je u čin feldmaršala, ali je bez većeg učinka sudjelovao u Bavarskom nasljednom ratu (1778–79.). U austrijsko-osmanskom ratu (1788–91) osvojio Drežnik, Dubicu i Novi, 1789. zauzeo Berbir (Bosanska Gradiška). Iste je godine kao novi vrhovni zapovjednik austrijske vojske nakon smjene F. M. Lacya osvojio Beograd i Smederevo. Početkom 1790. preuzeo zapovjedništvo vojske na granici s Prusijom, gdje je ubrzo umro. (LAUDON),

Sl. 15. Zavalje, tip pogranične utvrde, fotografija iz kraja XIX. stoljeća¹⁵⁵

preslikavši borbeni raspored svojih regimenti u nasade hrasta i borova kao višegodišnjih biljaka.¹⁵⁶ Zavalje nema uobičajene utvrde, već je to samo utvrđeni vojni logor, a pukovnija, u slučaju potrebe, javlja o opasnosti raketom s kojom komunicira s vrhovima okolnih brda.

Bojnik, posebno inteligentan časnik, odveo me razgledati bazar¹⁵⁷ ili kako to nazivaju raštel¹⁵⁸ gdje se odvija razmjena dobara. To je sve na

¹⁵⁵ J. HORVAT, 1939, sl. br. 200, 149.

¹⁵⁶ Šuma - park poznata je pod imenom Laudonov gaj. Godine 1746. kumpanijski zapovjednik u Buniću, a kasnije austrijski feldmaršal Laudon izdao je naredbu da se živi pijesci pošume kako ne bi nanosili štetu poljoprivredi u krbavskom polju.. Kasnije za vrijeme Vojne uprave nasadi su proširivani crnim borom, metlikom i bagremom. Laudonov gaj ima oko 700 hektara površine. Od toga je pod crnim borom 310 hektara, a pod hrastom 340 hektara. (M. VUKELIĆ, 2003, 97–113; M. DASOVIĆ, 2007, 549–563; CROATIAN PROTECTED AREAS)

¹⁵⁷ Bazar je podrijetlom perzijska riječ i označava istočnjačku pokrivenu ulicu s trgovinama ili trgovačku ću ili radnju u kojoj se prodaje svakovrsna roba. Od ove riječi dolazi i riječ pazar. (A. ŠKALJIĆ, 1989, 126).

¹⁵⁸ Raštel (lat. *rastellum*) znači izlaz iz neke tvrđave na otvoreno polje. To je i povijesno mjesto određeno za trgovinu na nekadašnjoj hrvatsko – osmanskoj granici koje su s obje strane

udaljenosti od četvrt milje od granice jer austrijski graničari ne idu do rijeke Une. Ovdje sam zatekao daleko veću trgovačku aktivnost nego u Metkoviću (Metcovich).¹⁵⁹ Velika osmerokutna zgrada, izgrađena tako da je prikladna i za obranu, prebivalište je karantenskih časnika. Tu smo posjetili suprugu inspektora, rodom iz Beča, koja je čeznula za malo više zabave nego što joj to pruža turska granica. Tu nema ni zvukova Straussovih,¹⁶⁰ ni humora Nestroyeva¹⁶¹ da ublaže dosadne duge zime, već samo šetnja u malom parku i pogled na isto tako lijepu dolinu Une, što je *toujours perdrix*¹⁶² Zavalja. Iza ove zgrade je četvrtasto dvorište lazareta, i pod krovom ili verandom, ograda je bazara visoka nekoliko metara, a s njezine druge strane je mnoštvo muslimana s malim bijelim turbanima na glavama poput Berbera¹⁶³ čiji su turbani sasvim različiti od turbana većih nabora koje nose Azijati. Oni su vagali i izvozili žito. Prednost tih bazara je moralna kao i materijalna. Ništa ne može nadići fanatizam i mržnju dviju populacija na suprotnim stranama granice. A toga ovdje nije bilo zbog trajne potrebe za komuniciranjem i zbog međusobne ovisnosti jer bi inače bilo teško jednoj i drugoj vlasti obuzdati stanovništvo od učestalijih sukoba.¹⁶⁴

nadzirali graničari. Takvih mjesta (raštela) je bilo na više mjesta u Vojnoj krajini (Tržac, Lisičjak nedaleko Boričevca, npr.). Dolazi od njemačke riječi Raststelle, tj. odmorište, a koja se zasniva na latinskoj riječi rastsellum. U čakavskom govoru (Crikvenica) raštel su svaka rešetkasta vrata (tal. rastello) dvorišta kuće. Raštel, kao kompleks od više zgrada okružen s dva i pol visokim zidom s mnogobrojnim puškarnicama u Zavalju počeo se graditi 1793. godine, obnovljen nakon turskih napada 1819. i 1832. godine kada je podignut i toranj za top, streljivo i ostale potrepštine, a 1842. godine uspostavljen je vodovod s kupalištem za napajanje stoke. (I. DUJMOVIĆ, 1999, 75–76).

¹⁵⁹ Paton je prije toga prošao Dalmacijom i posjetio Metković.

¹⁶⁰ Očito se radi o Johannu Straussu starijem, skladatelju, dirigentu i violinistu (Beč, 14. III. 1804. – Beč, 25. IX. 1849.). (STRAUSS).

¹⁶¹ Nestroy, Johann Nepomuk, austrijski komediograf i glumac (Beč, 7. XII. 1801. – Graz, 25. V. 1862.). (N. NESTROY).

¹⁶² Fraza iz dvorskoga života francuskih kraljeva koja bi u doslovnom prijevodu značila: *Previše je uvijek istih stvari.* (PERDRIX), tj. uvijek jedno te isto.

¹⁶³ Berberi, etnička grupa koja živi u sjevernoj Africi, (20 milijuna) pretežno u Maroku i Alžiru sa manjim zajednicama na području do Egipta na istoku, i do Burkine Faso na jugu. Govore berberski jezik. Berberi su starosjedioci Sjeverne Afrike. (BERBERI).

¹⁶⁴ Ovdje Paton nema na umu ili ne zna da ovi ljudi s obje strane govore istim ili vrlo sličnim jezikom, tako da se dobro razumiju jer su mnogi od njih (muslimani) pred nekoliko generacija došli u područje Bihaća iz Like, a ovi u Liku (kršćani) iz Turske Hrvatske nakon oslobođenja Like od Turaka 1683. godine. A mnogi od njih s obje strane granice bez obzira na vjeru, imaju i ista prezimena, ali se razlikuju po vjeri i po načinu života uvjetovanom vjerom i različitom kulturom. O tome najbolje svjedoči i sam Paton kada taj kraj oko Bihaća naziva Turska Hrvatska.

Sl. 16. Raštel na turskoj (bosanskoj) granici¹⁶⁵

Na povratku smo se susreli s drugim časnicima iz ove postaje, ali pretjeran umor ovoga dana tako me je svladao, da sam se ranije povukao i osvježio se zvukom noćnoga sna."

U Poglavlju XII. pod nazivom *Turska Hrvatska*¹⁶⁶ Paton opisuje svoj posjet Bihāću i iznosi svoje zanimljive dojmove. Manji dio ovoga poglavlja odnosi se na opis puta preko Korenice do Otočca.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Rad francuskog slikara, gravera i litografa Theodora Valeria (1819. – 1879.) iz 1851. – 1852. godine, (J. HORVAT, 1942, sl. br. 82, str. 49).

¹⁶⁶ CHAPTER XII., *TURKISH CROATIA*, A. A. PATON, Vol. II, 1849, 162–171.

Turska Hrvatska (lat. Croatia Turcica), naziv kojim su domaći i strani pisci, kartografi i znanstvenici od početka XVII. stoljeća do uspostave austrougarske uprave u BiH (1878) označivali područje sjeverozapadne Bosne između Une i Vrbasa. Izrazom Turska Hrvatska čuvala se uspomena na raniju pripadnost toga područja djelomično Kraljevini Hrvatskoj i Dalmaciji, a djelomično Kraljevini Slavoniji, prije nego što je osvajanjem ono pripalo Osmanskomu Carstvu. U osmanskim dokumentima taj se kraj obično nazivao *Serhat* (Krajina), a od 1878. za isto je područje počeo prevladavati naziv Bosanska krajina. (TURSKA HRVATSKA)

¹⁶⁷ A. A. PATON, Vol. II, 1849, 169–171.

Turska Hrvatska

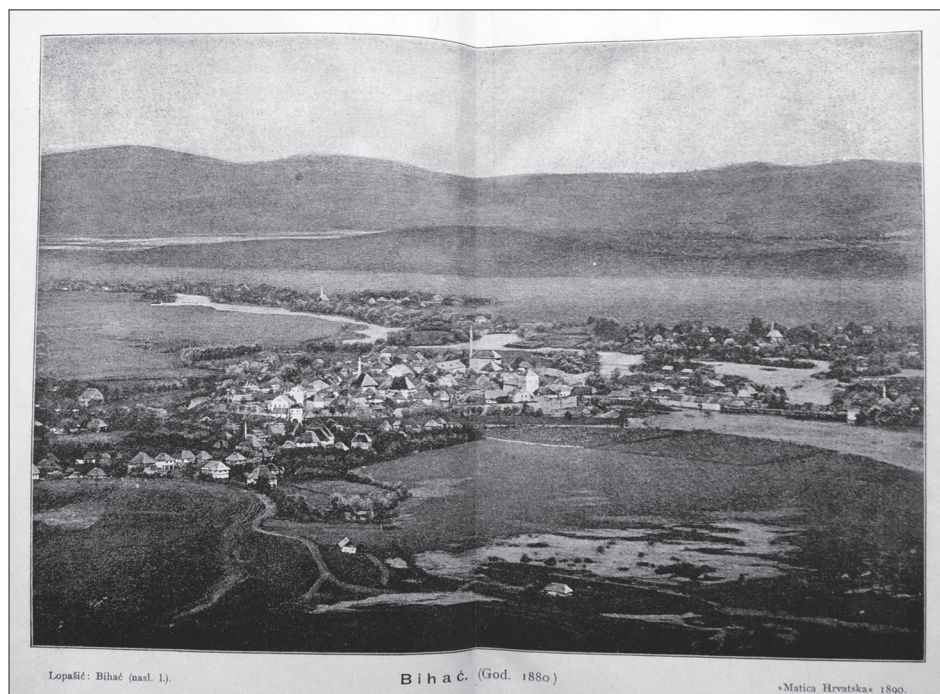
"U dolinu Une došao sam preko jezera smještenih u nizu procjepa Plješivice,¹⁶⁸ ali na povratku uzeo sam smjer prema jugu i krenuo preko planinskoga grebena, a bojnik iz Zavalja, koji je po nekoj vojnoj dužnosti trebao ići u Korenicu (Korenicza), pošao je sa mnom tako da sam prelazeći planinski lanac imao društvo i mogućnost razgovora. Cesta je bila duga i zavijajući se penjala uz planinu prekrivenu šumom. Za pet ili deset minuta Una je nestala iz našeg vidokruga. Što smo se više i više uspinjali, široki slap sunčeve svjetlosti bi nas odjednom obasjao na nekom otvoru gdje su posječena stabla bukava, borova ili javora dopustila tu čaroliju svjetla.

Što smo se više penjali, drveće je bilo sve niže, a na vrhu planine jedva zelena vegetacija je bila žukovina i slaba trava. Izgled predjela je bio izvanredan u svojoj širini i u ljepoti šume. U pravcu zapada i okrenut prema meni bio je u dužini od četiri do pet tisuća stopa¹⁶⁹ Velebit tvoreći dugi bedem između mene i Jadrana. Njegova unutarnja strana bila je tamna s borovom šumom i završavala je uskim vrhovima golih svijetlih stijena, koje je još uvijek prekrivao snijeg. Gledajući unatrag, dolje u dolini je bio Bihać, mala žuta točkica na rijeci, a kordonske su palisade izgledale kao dugi crni šav na širokom odijelu.

Silazak s Plješivice nije bio tako lagan kao što je to uspon i često smo morali sjahati. Ipak smo se prije večeri našli u dolini gdje se smjestila

¹⁶⁸ Plitvička jezera sastoje se od 16 jezera, 12 gornjih i 4 donja jezera, međusobno odijeljena sadrenim barijerama. Smjestila su se u vrtačama i depresijama između Male Kapele na zapadu i Plješivice na istoku. Zauzimaju površinu od 29.685 hektara, od čega jezera čine 200 ha, šume 13.320 ha, a ostalo su travnjaci i ostale površine. Prosječna nadmorska visina je 600 m. Plitvička jezera su postala poznata nakon što ih je 1775. godine posjetio car Josip II. kojega je ljepota prirode, bogatstvo vode, biljnog i životinjskog svijeta (ribe) posebno oduševilo. Od tada Plitvička jezera posjećuju okrunjene glave i gotovo svi domaći i strani putnici - izletnici. Krajem XIX. stoljeća osnovano je Društvo za uređenje i poljepšanje Plitvičkih jezera i okolice sa zadaćom proučavanja ovog prirodnog fenomena. Uskoro su sagrađeni i prvi hotelski i ugostiteljski objekti, (R. HORVAT, 1941, 115–124). Istovremeno su se pojavili i prvi tiskani vodiči i opisi Plitvičkih jezera na više jezika (A. TKALČEVIĆ, 1860; D. HIRC, 1878; L. SCHLOSSER - KLEKOVSKI, 1884; K. DELIĆ, 1889; S. ŠIROLA, 1894; S. von BUCHWALD, 1896; D. HIRC, 1900; I. N. JEMERŠIĆ, 1904; D. FRANIĆ, 1910. i drugi), a posjetili su ih i strani putopisci (B. Haquet, F. Waldstein - P. Kitaibel, 1802, T. Arntner, 1810. i 1830; F. J. Fras, 1835, A. A. Paton, 1847; D. Seljan, 1850; W. Spottiswoode). Inspirirana ljepotama Plitvičkih jezera nastala je i baletna kompozicija (S. ALBINI, 1898). Planina Plješivica koja Krjavu dijeli od doline rijeke Une zvala se je negda *Vražji vrtač*, koje je ime dobila *radi strahote* kada je 1520. godine u turskoj zasjedi poginuo ban Petar Berislavić. (R. HORVAT, 1941, 150.)

¹⁶⁹ 4.000 ili 5.000 stopa = 1.220 ili 1.530 m

Sl. 17. Bihac 1880. godine¹⁷⁰

Korenica,¹⁷¹ lijepo selo, gdje su uniformirani časnici dočekali bojnika. Ušli smo u kapetanovu kuću, a naša kola, koja su bila poslana da nas susretnu, bila su spremna. Kuća je pokazivala izgled izvanredne urednosti, a dvije kapetanove kćeri su bile savršeno lijepe sa svim manirama gospođica dobrog odgoja, iako je ovo jadno selo u Europi potpuno odvojeno od svih važnijih prometnica.

Iz Korenice smo se vratili u Otočac i to većim dijelom istim putem kojim smo već prolazili na putu iz Dalmacije."

Slijedi Poglavlje XIII. pod nazivom *Politička i vojna organizacija Vojne krajine*,¹⁷² gdje Paton opisuje ustroj i posebnosti ove vojno-teritorijalne jedinice

¹⁷⁰ R. LOPAŠIĆ, 1890.

¹⁷¹ Oko 1834. godine Korenica je veliko selo s 260 kuća, više mlinova na potoku Korenica, jednom katoličkom župnom i jednom grkonesjedinjenom parohijskom crkvom. Mjesto broji 3.756 stanovnika od kojih su 128 katolici. Sjedište je zapovjedništva koreničke kumpanije (409 kuća i 6.085 stanovnika) u sastavu Otočke pukovnije. U mjestu je od 1802. godine erarska škola. (F. J. FRAS, 1988, 176–177).

¹⁷² CHAPTER XIII. POLITICAL AND MILITARY ORGANISATION OF FRONTIER, A. A. PATON, Vol. II, 1849, 172–180.

u to vrijeme po svemu jedinstvene u Europi. U Poglavlju XIV. pod nazivom *Karlovac (Carlstadt)*¹⁷³ daje opis grada Karlovca i njegova značenja kao važnog vojnog i upravnog središta zapadnog dijela Vojne krajine, ali i dinamičnog grada u kojem se križaju trgovački putevi iz šireg panonskog područja prema jadranskim lukama. Ova dva poglavlja nisu obuhvaćena ovim radom.

*Senj (Zengg)*¹⁷⁴

"Odlučio sam napustiti hrvatsku unutrašnjost i prijeći preko Velebita treći i zadnji put. Veliku i plodnu dolinu rijeke Save i njezinih pritoka s Jadranskim morem povezuju cesta Marije Lujze (Maria Louise Strasse)¹⁷⁵ koja vodi od Karlovca do Rijeke i stara Jozefinska cesta (Josephina Strasse),¹⁷⁶ koja povezuje unutrašnjost Hrvatske sa Senjom (Zengg ili Segna), jedinim većim naseljem između Zadra i Rijeke koji je izgleda tako malo poznat da o njemu nigdje nisam

¹⁷³ CHAPTER XIV, CARLSTADT, A. A. PATON, Vol. II, 1849, 181–191.

¹⁷⁴ CHAPTER XV., ZENGG, A. A. PATON, Vol. II, 1849, 192–199.

¹⁷⁵ Gradnja ove prve moderne ceste započela je 1803. godine. Cestu je projektirao i najvećim dijelom izgradio Senjanin Filip barun Vukasović (1755. – 1809.) građevinski inženjer i krajiški časnik. (S. SZAVITZ-NOSSAN, 1970). Sagrađena je u skladu s tada najnaprednijim i znanjem i tehnikama gradnje toga vremena. Bila je duga nešto manje od oko 134 km, prolazila je kroz važna naseljena mjesta. Neke su dionice bile sagrađene u pola širine, a tek su kasnije proširene. Najviše mjesto na cesti bilo je Ravno Podolje povrh Mrzlih Vodica na nadmorskoj visini od 928 metara. Gradnja te ceste stajala je približno dva i pol milijuna austrijskih forinti (oko 18.500 forinti po kilometru) Dozvolom od svibnja 1808. godine cesta je dobila ime po kraljici Mariji Ludovici (Lujzi) supruzi cara Franje I. Završetak gradnje ceste (1811. godine) pao je za vrijeme francuske uprave hrvatskim krajevima južno od Save, pa mnogi drže da je dobila ime po supruzi Napoleona I., također Mariji Ludovici (Lujzi), kćerki austrijskoga cara Franje I. Nakon 1816. godine osnovano je Društvo Lujzinske ceste, koje je upravljalo cestom, održavalo cestu i ubiralo cestarinu sve do 1876. godine. (L. ČERNICKI - S. FORENBACHER, 2012, 26–31).

¹⁷⁶ Najkraći cestovni spoj unutrašnjosti s morem je cesta od Karlovca do Senja, koju je na osnovu rimske i srednjovjekovne ceste u XVIII. stoljeću sagrađio krajiški časnik Vinko Strupi. Međutim, ta cesta se već početkom XIX. stoljeća, posebno nakon izgradnje Lujzinske ceste pokazala tehnički zastarjelom i kočnicom prometa od Karlovca prema Senju. Stoga je krajiška uprava zadužila Josipa Kajetana Knežića da izgradi projekt nove ceste, koju je nakon opsežnih priprema započeo graditi 1833. godine. Gradnje je trajala desetak godina i cesta ja završena 1845. godine. Tada je ta cesta bila zahvaljujući Knežićevoj projektantskoj i građevničkoj vještini i iskustvu bila iste kvalitete kao i Luizijana. Ukupna duljina ceste je 115 km, a najteža dionica silazak je s Vratnika u Senj što je Knežić riješio spektakularnim serpentinama. Uz cestu je Knežić podigao niz umjetnički i arhitektonski vrijednih građevina (nadogradnja Strupijevog mosta na Tounjčici, fontane od kojih je najimpresivnije Carsko vrilo u Majoriji podno Vratnika, brojne spomen ploče i obeliske). Za uspješnu gradnju ove i drugih cesta Knežić je od cara Ferdinanda I. dobio odlikovanje Leopoldovog viteškog križa. Cesta je nazvana svojim starim imenom po caru Josipu II. (S. SZAVITZ - NOSSAN, 1970; L. ČERNICKI - S. FORENBACHER, 2012, 32–34).

mogao naći bilo kakav vodič¹⁷⁷ na bilo kojem jeziku ovoga dijela Europe. I tako sam otputovao za Zengg ili za Segnu. Iznajmio sam mala kola i oko podneva kod zaseoka zvanog Žuta Lokva (Xutaloqua, a izgovara se Zootaloqua) ušao na Jozefinsku cestu. Popevši se brzo istočnom padinom Velebita, došao sam na vrh prijelaza,¹⁷⁸ nastavio dalje kroz prolaz na vrhu duboko urezan u stijenu i ponovo ugledao more. Cesta je bila uža i puno se strmije spuštala od one kojom sam došao i kojom sam otišao iz Dalmacije. Široka visoravan se prostirala iza vrha prijelaza i tada sam rekao čovjeku kojega sam susreo na cesti da ovaj poput stola ravni kraj mora biti u mjesecu srpnju ugodno svjež. "*Gluhend heiss*" (usijano vruć) odgovorio mi je. Iako je Otočac smješten znatno niže, ipak je ljeti u njemu daleko ugodnije. Ovamo dolazi zagrijani zrak s kamenite morske obale, a tamo dolje u Otočcu je hladnije jer je grad okružen gustim šumama. Prešavši preko obruča stijena, otvorio mi se široki pogled na Jadran i otoke po mnogočemu sličan, a ipak u detaljima različit, pogledu s prijelaza Velebita iznad Zadra.

Senj leži na podnožju planine i jedva je vidljiv jer razmak između mora i podnožja planine izrazito je malen i uzak. Nasuprot gradu su otoci Krk (Veglia) i Cres (Cherso), a iza njih su istarske planine. Ovi otoci ne spadaju u Dalmaciju, već su dio Kvarnera (Quarnaro). Često sam dolazio s golih kamenih visova na zelene ravnice, ali ovo je bila uistinu novost kao da stojim na stolu uzdignutom tri tisuće stopa¹⁷⁹ iznad površine mora, gdje je sve zeleno i puno lišća, a pogled dolje na prostranstvo kamenih neplodnih otoka, koji su, poput ljubičaste haljine što je na njih obukla udaljenost, daleko od bilo kakve atraktivnosti.

Zbog klimatskih razloga ovdje ima više vlage nego u Dalmaciji i šuma nije zastala na vrhovima, već se znatno spušta niz planinu. Na pola puta do Senja nalazi se česma od siva mramora s posvetom Franji I.¹⁸⁰ iz koje teče tako hladna voda u koju sam jedva mogao uroniti ruku iako je bio lipanj. U neposrednoj

¹⁷⁷ Prvi poznati vodič po gradu Senju i okolici objavila je 1898. godine tvrtka *Tisak i naklada T. Devčić & Co. u Senju* kao dvojezično hrvatsko i njemačko izdanje od sedam listova i s nekoliko slika.

¹⁷⁸ Ovdje vjerojatno misli na prijevoju Vratnik (698 m) koji spaja Žutu Lokvu sa Senjom.

¹⁷⁹ Malo više od 900 metara (1 stopa = 0,3048 m). To je pretjerana visina jer je prijevoju Vratnik daleko niži.

¹⁸⁰ Franjo I., austrijski i rimsko-njemački car (1768. – 1835). Naslijedivši oca Leopolda II. (1792.), kao Franjo II. vladao Svetim Rimskim Carstvom Njemačke Narodnosti (koje je sam ukinuo 1806. godine kako titula ne bi pripala Napoleonu I.), a nakon poraza u ratu s Napoleonom od 1804. prenio je carsku titulu na Austriju i vladao kao car Franjo I. Zajedno s ministrom Metternichom (1809. – 48.) isticao se kao protivnik svake političke promjene i kao čuvar načela legitimiteta i monarhijskog apsolutizma. Nakon pada Napoleona I. jedan od stupova Svete alijanse. (HABSBURGOVCI)

Sl. 18. Franz Jaschke, Pogled na Senj, 1821. godina¹⁸¹

blizini ove česme opazio sam vilu s vrtom,¹⁸² koja, kako sam saznao, pripada bojniku (majoru) Knežiću (Knesich),¹⁸³ austrijskom inženjeru koji je zadnjih

¹⁸¹ Franz Jaschke, akvarel, tuš na papiru (44,6 x 63,9 cm). Slika 39 iz mape: *National-Kleidertrachten und Ansichten von Ungarn, Croatien, Slavonien, dem Banat, Siebenbürgen und der Bukowina, Nach der Natur gezeichnet und gestochen von Franz Jaschke*, Wien 1821. Moderna galerija u Zagrebu (MG-38), foto G. Vranić.

¹⁸² Za vrijeme gradnje ceste između Vratnika i Senja imao je major Knežić svoje sjedište u jednostavnoj, prizemnoj, graničarskoj kući prekrivenoj šimlom, južno od Vratnika. U kući tlocrtne veličine 10 x 10 m bio je smješten ured i stan. Tu prizemnicu narod je prozvao "Majorija", a ona svjedoči o skromnim prilikama u kojima je major Knežić stvarao svoje veliko djelo. Kasnije je cijeli zaselak dobio ime Majorija. Iznad fontane "Carsko vrilo", u klasicističkom stilu, izgradio je major Knežić crkvicu sv. Mihovila kao svoju zadužbinu. Iza crkvice, u monolitnoj stijeni, izgradio je za sebe grobnicu, u kojoj je, po vlastitoj želji i sahranjen (L. ČERNICKI - S. FORENBACHER, 2012, 120–122). Ta crkvica, koja s fontanom predstavlja savršenstvo skladnosti prirode i ljudskoga stvaranja, koja svakoga zadivljuje svojom jednostavnom artificijelnošću u krajoliku iskonske prirodne ljepote iza 1945. godine bila je dosta puta provaljivana, pa je inventar dijelom bio prenijet u crkvu u Senjskoj dragi - Sv. Križu. Tada je stradao (nestao) i križ na Knežićevoj grobnici. Početkom ovoga stoljeća crkvica je obnovljena, a na grobnici iza crkvice nema križa.

¹⁸³ Josip Kajetan Knežić, graničarski časnik, hrvatski vojni graditelj (Petrinja, 1786. – Senj, 1848). Završio "geometrijsku" školu u Petrinji. Od 1802. graditelj planinskih cesta s popratnim objektima. Regulirao rijeku Čikolu i Krku; projektirao isušenje močvara uz Cetinu; gradio cestu od Obrovca preko prijevoja Mali Halan do Sv. Roka u Lici (1827–32), gdje je rekonstruirao staru Jozefinsku cestu i gradio novu od Karlovca do Senja (1833–43) te nadzirao

dvadeset godina vodio javne radove u ovom dijelu Austrije. Prigodom nedavnog prekopavanja zemljišta u vrtu ove vile pronađen je veliki broj ljudskih kostiju na dubini od nekoliko metara, koje su kasnije ekshumirane. Kada su Turci u šesnaestom stoljeću postupno zauzeli sve zemlje u unutrašnjosti, Klis (Clissa) iznad Splita (Spalata) bio je prvo utočište kršćanskih bjegunaca, u ilirskom jeziku nazivanim uskoci, a kada su Turci zauzeli Klis od tada Senj (Zengg, talijanski, Segna) postaje utvrda onih koji su odlučna duha odbili živjeti pod turskom vlašću. Ali sloboda je izrasla u licencu, dozvolu, nezavisnost je postala gusarstvo i oni koji su tada pobjegli od turske tiranije postali su tijekom vremena tirani Jadrana, koje je favorizirao car. I na kraju su postali jako uznemirujući za Mlečane i za njihovu trgovinu¹⁸⁴ te su prouzročili dugi i krvavi rat između Republike i cara, a Senj je postao razbojnička republika i neka vrsta Alžiraca¹⁸⁵ na Jadranu. Turci

gradnju ceste od Gospića do Baških Oštarija (1844–1846). Nad Tounjčićom je izgradio kameni most-vijadukt, a pod Vratnikom klasicističku kapelu sv. Mihovila (Majorija) i česmu Cesarsko vrilo; u Senju je obnovio vodovod i klasicističku česmu na Cilnici (1845.) i sagradio lukobran Sv. Marija Art. Knežić se je bavio i studijama izgradnje željezničkih pruga i dao je nekoliko prijedloga za izgradnju pruga koje bi spajale unutrašnjost Vojne krajine s primorjem (Sisak - Bandino Selo, a dalje cestom do Senja i Sisak - Plitvička jezera - Gospić - Karlobag i dr.) (S. SZAVITZ-NOSSAN, 1970, 192–203).

¹⁸⁴ Do završetka Ciparskoga rata (1570–1573) uskoci su mletački saveznici protiv Turaka, ali kad su se Mlečani iza toga rata sporazumjeli s Turcima, počeo je Uskoci progoniti Mlečane, smatrajući ih turskim saveznicima. Do otvorenog neprijateljstva Uskoka i Mlečana dolazi 1592. godine kada su Mlečani razorili i spalili Bag, uskočku utvrdu, a još više se je sukob zaoštrio nakon što su Mlečani svojim držanjem skrivali konačni pad Klisa 1596. godine, gdje je poginuo i senjski biskup Antun de Dominis (Rab, 1558. – Klis, 1596.), s nekoliko senjskih kanonika i svećenika predvođeni Senjane u obrani Klisa. (P. TIJAN, 1940, 23; M. BOGOVIĆ, 1993, 492). O pitanju odnosa britanskih putopisaca prema Uskocima za širi aspekt te problematike J. LOKMER, 2009, 136–159.

¹⁸⁵ Alžirski gusari kolokvijalni je naziv za Berberske korsare, zvane i Otomanski korsari i Berberski pirati. To su bili pirati i gusari koji su djelovali uz obalu sjeverne Afrike, isplivjavajući iz luka Alžira, Tripolija i Tunisa. Područje njihovog djelovanja bilo je uglavnom Sredozemno more, no neki od njih su se otiskivali na Atlantski ocean sve do Islanda. Njihov glavni cilj, osim pljačkanja brodova, bio je zarobljavanje kršćanskih robova za robovske tržnice u sjevernoj Africi i na Bliskom istoku. Korsari su zarobili tisuće brodova, te oko milijun ljudi su odveli u ropstvo. Neki od korsara bili su europski odmetnici (John Ward, Zymen Danseker i Henry Mainwaring). Najpoznatiji muslimanski korsari bili su Hajreddin Barbarossa i Oruç Reis, braća Barbarossa, koji su preuzeli kontrolu nad Alžirom u ime Osmanskog Carstva početkom XVI. stoljeća. Vrhunac korsarske aktivnosti bio je kraj XVI. i početak XVII. stoljeća. U drugoj polovici XVII. stoljeća korsarska aktivnost počinje opadati. Europske mornarice, sa svojim većim i bolje naoružanim brodovima, uspijevale su natjerati Berberske države u sjevernoj Africi na obuzdavanje korsarske aktivnosti. Usprkos tome, korsarske flote nastavile su pljačkati diljem Sredozemlja sve do početka XIX. stoljeća (1830. godine) kada je njihovo djelovanje ugašeno francuskim osvajanjem

su više puta pokušali zagospodariti Senjom i na ovom su mjestu, 1654. godine senjski uskoci porazili Turke.¹⁸⁶ Njihovi gubitci su bili, kako se pretpostavlja, tri tisuće ubijenih i odatle je ta množina ljudskih kostiju.

I kad sam se spustio niz posljednje padine planine, ugledao sam Senj¹⁸⁷ koji je zasigurno najjadnije boravište na Jadranu jer sumnjam da za usporedbu čovjek mora otići na ogoljele stijene Arabije. Grad se nalazi na uskom djeliću planine, na strmoj i koliko se to može na sjever i jug okom vidjeti, na potpuno i do boli neplodnoj obali.¹⁸⁸ Kočija na dva kotača se je zaustavila u središtu

Alžira. (C. VALLAR, 2004.; P. TRISTAM, 2017). Na Jadranu su bili poznati Ulcinjski gusari koji su djelovali nakon osmanskog osvajanja Ulcinja (1571. godine) pod berberskim zastavama i pod zaštitom Osmanskoga carstva sve do 1815. godine. (M. RATKOVIĆ). Prema svim podacima iz ove literature Uskoci se ne uklapaju u opis pirata i gusara kako to u zadnje vrijeme učestalo i neopravdano navode posebno britanski autori (C. W. Bracewell, npr.).

¹⁸⁶ Očito je godina koju navodi Paton netočna jer su uskoci raseljeni iz Senja nakon mira u Madridu, 1618. godine. R. Horvat donosi sljedeći podatak: *Godine 1604. iz Bosne je na Tijelovo preko Like provalilo 5.000 Turaka u Hrvatsko primorje gdje su popalili i porobili Vinodol. Tada 400 žumberačkih i 500 senjskih uskoka naprave zasjedu 3 milje ponad Senja. Većinu Turaka su poklali i sav im plijen oduzeli i u Rijeci prodali 200 turskih konja.* (R. HORVAT, I. dio, 1941, 31). M. Magdić navodi da su 1557. godine 340 Uskoka kojima je na čelu bio kapetan senjski Herbet von Auersperg, kasnije carski general, potukli 4.200 turaka koji su iz Kočevja i Ribnice preko Grobničkog polja prolazili ponad Senja s opljačkanim blagom i robljem.. A 1566. godine je senjski kapetan Ivan Ferenberger, kasnije utemeljitelj grada Karlovca, pet puta s malim brojem Uskoka porazio Turke, koji su namjeravali pljačkati Kranjsku i natjerao ih u bijeg. 1569. godine je senjski kapetan grof Jobst Josip Thurn s 280 senjskih Uskoka kod Perušića porazio 2.700 Turak, te im vođe i 1000 momaka sasjekao. (M. MAGDIĆ, 1877, 106–107). To su senjski Uskoci pod vodstvom senjskih kapetana kao regularna vojska braneći i štiteći granicu i zemlje od pljačkaških pohoda izveli na tada uobičajeni način, pun žestine i osvete za nanesenu nepravdu i zlo. Stoga se nije čuditi broju pobijenih s obzirom na stanje svijesti i odnose na tromedi svijeta različitih civilizacijskih odrednica i standarda. A nije li toga bilo i gore diljem tadašnjega svijeta?

¹⁸⁷ *God. 1850. sabrah nekoja statistička data koja nam stalež grda na videlo iznašaju. On broji u 500 kućah 2704 duše med kojimi su oba spola jednaka u broju samo što je ženskijah za 16 više od mužkijah. Po zakonu imade ih 66 grčkog nesjedinj. obreda i jedan protestant, a ostali su svi katolici. Glede staliža moram žalibože reći da mornarah malo imade prema prvašnjoj množoni budući suovog stoleća žitelji više na kopno okrenuli se i tiem ono slabnućegradskog života pričinili. ... Pomeniti je veliki broj fakinah ili bastažah prama pućanstvu i prama trgovini.* (M. SLADOVIĆ, 1856, 14). O broju i vrsti obrtnika, gdje opet prevladavaju tgovci, ugostitelji i ribari. kao i o tri tvornice: meda, tiesta i piva, daje podatke M. Magdić (M. MAGDIĆ, 1877, 36.)

¹⁸⁸ *Senj ne proizvdaja ničega, osim nešto voća. Čuvene su senjske kajsije (armulini) koje se na veliko izvažaju na Rieku a odovud u razne krajeve naše prostrane monarkije. Jako često bi oskudjevali i na samom povrcu kad ga nebi svaki dan ploveći parobrod dovažao iz Rieke. Ima i ponešto vina, nu svekoliko se vino senjsko lahko potroši kod kuće, pa se nemože ništa izvesti.* (M. MAGDIĆ, 1877, 40).

Sl. 19. Josip Kajetan Knežić¹⁸⁹

grada na malom nepravilnom trgu pred gostionicom koju je držao neki Nijemac. Odveli su me u prolaznu sobu¹⁹⁰ ukrašenu tiskovinom - slikom sv. Jurja¹⁹¹ sa zmajem i slikom poznate Madame Todi, velike primadone iz posljednjega stoljeća.¹⁹² Večera je bila poslužena u velikoj dvorani za ples¹⁹³ sa svjetlima koja su istinski učinila da se i u tami ipak može vidjeti.

Sljedećeg jutra predao sam svoja pisma bojniku (majoru) Knežiću koji je me je ljubazno proveo gradom. Prvo smo otišli u luku gdje sam se opet našao u neobičnom ozračju luke.¹⁹⁴ Feluke¹⁹⁵ i njihova jedra su se nazirale na pučini, a austrijski ratni brik¹⁹⁶ ležao je na krajnjoj strani mola koji se je gubio u moru. Drveni obruči bačava i stiješnjeni limuni plivali su u prljavoj

¹⁸⁹ Gornji dio portreta Josipa Kajetana Knežića u odori viteza Leopoldovog reda.(J. HORVAT, 1942, 21, sl. 34).

¹⁹⁰ I. N. Jemeršić je spavanje u prolaznoj sobi ovoga hotela zabilježio kao najveću neugodnost na svome putu na Plitvička jezera. (I. N. JEMERŠIĆ; 1904, 302, 310.)

¹⁹¹ Sv. Juraj zaštitnik je grada Senja i senjske i modruške biskupije čije je sjedište do 1969. godine bilo u Senju.

¹⁹² Luísa Rosa de Aguiar Todi (1753–1833) bila je popularna i uspješna portugalska mezzosopranistica, operna pjevačica (T. BUSBY, 1825, 66).

¹⁹³ *Najljepša, najživlja i najprostranija ulica je Potok, koja vodi iz glavnog trga Cilnice k moru. Ovdje su razni štacuni i gostiona k caru austrijskomu s dosta prostranom i dugačkim dvoranom, u kojoj se zimi priređuju plesovi i kazališne predstave.* (M. MAGDIĆ, 1877, 34.) Kasnije je ovaj ugostiteljski objekt preuređen u hotel i restoran Nehaj koji je imao dvoranu za zabavu (malo kazalište s kraja XVIII. stoljeća), koju Senjani i danas nazivaju *Sala*. Osim ovoga hotela u Senju su krajem XIX. stoljeća bili ovi hoteli: Hotel Adrija s kavanom i Hotel Zagreb (na Cilnici). (VODIĆ; A. GLAVIČIĆ, 1965, 268).

¹⁹⁴ *Luka senjska - koju započe graditi umni tvorac ludovicejske ceste, glasoviti u boju kod Asperna 22. svibnja 1809. slavno pali general Filip Vukasović - predočuje nam sliku polukruga. Dubljina joj je od 3 do 19 metara tako da mogu uz obalu pristajati i poveći brodovi (trabakuli). Ova luka je dosta prostrana i daje brodovima kod najžešće bure čvrsto mjesto za sidro i sjegurno zaklonište. Od velikih valova štite ju dva duboko u more zasiecajuća morskata gata (moli), a od bure*

Sl. 20. Carsko vrilo i crkvice sv. Mihovila
- Majorija 2017. godine¹⁹⁷

vodi luke. Na tamnoj smolastoj krmi broda sunčevo svjetlo je podrhtavajući reflektiralo prljavštinu izlivenu po obali. Niz kuća, radnji, državnih skladišta okrenutih moru uglavnom su u uobičajenom njemačkom stilu jer je Senj uvijek bio hrvatski, nikada nije bio dio mletačke Dalmacije i u potpunosti je izbjegao venecijansku dekoraciju i uljepšavanje. Ali, iako je gotovo jednako turoban kao i sam Suez, to je užurbano, uspješno i bogato mjesto. Koja je to suprotnost Bihaću sa svojim zelenim pašnjacima, plodnim oranicama, mirisnim cvjetovima i kršnim stoljetnim hrastovima, dok je sam grad ruševina i pustoš.

Senj je slobodna luka u kojoj se trguje solju i vinom namijenjenim Vojnoj granici, a u zamjenu se dobiva žito, koža i dužice te se deset ili dvanaest milijuna ovih dužica

dvie ogromne carske solane (izgrađene oko 1855. godine), što no se dižu ravnici, koju je ljudska ruka otela moru. (M. MAGDIĆ, 1877, 35). Godine 1850. ušlo je (u senjsku luku) 1976 brodovah sa teretom od 38.011 lagavah u vrednosti od 1,273.526 fr; a izašlo 2033 broda sa teretom od 37,984 lagve u vrednosti od 1, 152.600 fr međušto državnja dohodarina ili mito do 700.000 fr iznaša. (M. SLADOVIĆ, 1856, i.e. 2003, 15).

¹⁹⁵ Feluka (arap.) je naziv za jedrenjaka na području istočnog Mediterana sa jednim ili dva jarbola, koji služi uglavnom za prijevoz robe. Danas se koriste još uvijek za plovidbu Nilom u Egiptu. U ranija vremena korišteni su isto kao ratni ili gusarski brodovi. Nije jasno da je A.A. Paton u senjskoj luci vidio feluke, kada taj tip brodova nije karakterističan za ovaj dio Mediterana. Očito su mu se latinska jedra tih brodice učila slična jedrima feluke, a što ih je vidio za svog višegodišnjeg boravka u Egiptu.

¹⁹⁶ Brik (eng. *brig*, fra. *brick* i *brig*, njem. *brigg*) je naziv za jedrenjak srednje veličine s dva jarbola s križnim jedrima, te jednim sošnim jedrom na krmenom jarbolu. U vrijeme jedrenjaka, zbog svoje brzine, brikovi su korišteni podjednako kao trgovački brodovi te kao laki ratni brodovi za kurirsku službu. Bili su posebno popularni tijekom 18. i početkom 19. stoljeća. Pojavom parobroda izašli su iz upotrebe. Brikove ne treba miješati sa brigantinima, koji su također bili jedrenjaci s dva jarbola, ali su imali drugačiji raspored jedara.

¹⁹⁷ Foto: J. LOKMER, 2017. godine.

Sl. 21. Ivan Standl, Panorama Senja, 1869. godine¹⁹⁸

šalje uglavnom u Oporto ili u Marseilles, koje onda dobro natopljene vinom iz područja uz rijeke Duoro ili Rhone u odlaze po svem svijetu.¹⁹⁹ U gradu je jedino vrijedna pažnje jedna ruševna palača kneza Deux Ponts,²⁰⁰ koji je nakon

¹⁹⁸ I. STANDL, 1870, Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Zbirka fotografija Ivana Standla (HR-HDA - 1442)

¹⁹⁹ *Glavni proizvodi, s kojima se ovdje jedina trgovina vodi jesu vino, sol, žito (ponajviše pšenica kukuruz), duge, daske, lies za gradnju i drvo za gorivo. Lies dolazi iz obližnjih šuma ogulinsk-slunjskoga i ličko-otočkog okružja, te se odpravlja većim dijelom u Francusku, Grčku, Italiju, Španiju i sjvernu Afriku.* (M. MAGDIĆ, 1877, 36.) Senj je 1847. godine imao dva broda duge plovidbe, a promet robama u senjskoj luci je te godine iznosio 1,000.000 forinti uvoza i 1,800.000 forinti izvoza. Razvoj prometa senjske luke uvjetovan je djelovanjem jakih uvozno-izvoznih trgovačkih tvrtki: Vraniczany, Duboković, Krajač, Bontić, Olivieri, Rubelli, Vlahović, Barac, Cikota, Dobrila i drugih (R. BARBALIĆ, 1970, 14–15.)

²⁰⁰ Ovdje je riječ o palači, zapravo većoj stambenoj kući koja je u Senju poznata kao *Lavlje dvorište*, a kod starijih kuća Petrovski. Ta dvokatnica i danas stoji u Ulici Petra Preradovića br. 2. U prizemlju kuće, s unutarnje strane prema maloj i danas slijepoj ulici, sačuvano je u originalnom izgledu unutarnje dvorište, tzv. "Lavlji dvor" s bunarom. Dvorište je razmjerno prostrano s dva bogato girlandama ukrašena renesansna luka na jednoj strani. Na druge dvije strane dvorišta su konzole s lavljim glavama koje nose galeriju, a na trećoj strani je vanjsko kameno stubište za gornje katove. Kuća je kroz proteklo vrijeme, posebno u XIX. stoljeću dograđivana, ali je sačuvala svoj renesansni dio. (B. DUNDOVIĆ, P. SOPTA, A. BRAUN, 2015, 222–235.) U dvorištu na grlu bunara nalazi se grb Desantića, čija se nešto starija, tipično renesansna izvedba nalazi i na kući u Baški u Ulici kralja Zvonimira br. 20, a koja je prema bašćanskoj tradiciji bila vlasništvo te obitelji. Sudeći po tome, kao i po renesansnom grbu obitelji de Ponte, što se nalazi na kući u Ulici kralja Zvonimira 18 na koju je naslonjena kuća s grbom Desantića može se pretpostaviti da su Desantići i de Ponte bili najvjerojatnije povezani bliskim srodstvom, tj. da su Desantići prilično

završetka rata između gvelfa i gibelina²⁰¹ ovdje boravio. Grad je konačno 1480. godine postao mađarski kraljevski grad patentom Matije Korvina (Corvina),²⁰² a u dva je sljedeća stoljeća stekao svoj zao glas na Jadranu.²⁰³ Nakon što je 1684. godine Austrija oslobodila Mađarsku, Senj je izgubio svoju povijesnu i političku važnost. Sada je to slobodni komunitet kao i Zemun (Semlin) i druga trgovačka mjesta u Vojnoj granici, što znači da je pod vrhovnom vojnom upravom, dok gradsko stanovništvo nema obvezu služenja vojne obveze kao ono u pukovnijskim okruzima. Bio sam iznenađen kad ovdje nisam pronašao talijanski element među običnim ljudima i još je neobičnija okolnost da su potomci mnogih talijanskih i njemačkih doseljenika, iako su očuvali svoje nacionalno ime, ne poznaju bilo

sigurno naslijedili tu staru i uglednu senjsku obitelj, odnosno da su skupivši veliko bogatstvo kupili njihove kuće i posjede u Senju i Baški, gdje su obje obitelji nazočne zasigurno od početka XV. stoljeća, a možda i nešto prije. Magdić tvrdi da je to kuća vojvode od Zweibrückena (Deux Ponts), (M. MAGDIĆ, 1877, 32.), a to bi se onda odnosilo na obitelj De Ponte čiji grb je jako sličan, čak identičan osnovnom grbu vojvoda od Zweibrückena. (J. LOKMER, 2005, 103–104.). Plemići de Ponte ostavili su u Senju velik trag. Grb na senjskome reljefu Presvetoga Trojstva u katedrali je gotovo identičan grbu vojvoda od Zweibrückena (Pfalz, Njemačka), što bi u francuskom jeziku bilo: Deux-Ponts, u talijanskom de Ponte, a u hrvatskome prijevodu Dva mosta, od Mosta, ili kako neki naši stariji povjesničari prevode z Mosta. Poznato je da je vojvoda Alexander od Zweibrückena, brat vojvode Kaspera (Gaspara), hodočastio u Svetu Zemlju, i to brodom iz Zadra. Senjski reljef sv. Trojstva, tematikom, načinom prikaza tipičnim za njemačko područje je jedan od tragova koji bi mogli upućivati na to da su njemački vojvoda od Zweibrückena skriveni pod imenom senjskih de Ponte. Sve ovo je samo puko nagađanje, a detaljnije arhivsko istraživanje bi možda dalo odgovor na ovu enigmu. Kada su de Ponte ili vojvode od Zweibrückena (Deux Ponts) došli u Senj to nije poznato, iako su u XV. stoljeću zabilježeni u gradu. (J. LOKMER, 2015–16, 281.)

²⁰¹ U dostupnim povijesnim dokumentima nigdje nema podataka da su de Ponte došli u Senj kao bjegunci u sukobu gvelfa i gibelina. To može biti samo jedna od u povijesnim dokumentima neutemeljenih pretpostavki. Poznato je da su u Senju tijekom XIV. stoljeća stanovali talijanski, poglavito mletački i firentinski trgovci (Salviati, Strozzi, Pasquini, Altoviti, Giacomini, Rabatta) koji su imali lijepe kuće i dobar ugled u gradu. Tako je u Senju boravio tijekom XIV. , XV. i početkom XVI. stoljeća mletački konzul, mogli mletački trgovci, a među njima i nekoliko generacija - članova mletačke obitelji de Ponte koji su preko Senja trgovali drvom i veslima po čitavom Mediteranu. Vjerojatno su neki od njih bili i stalno nastanjeni u Senju, poput Giovanni i Gaspar de Ponte (B. HRABAK, 1991, 69, 78, 84, 89, 93, 95).

²⁰² Kralj Matija Korvin oduzeo je 1469. godine silom Frankopanima Senj i osnovao Senjsku kapetaniju kojom su upravljali krajevi kapetani. Kralj na molbu Senjana potvrđuje 1471. i 1472. godine sva senjska prava i gradski statut. Senjski kapetani krše ta prava, pa ponovno 1473, 1475. i 1477. godine kralj potvrđuje povlastice, a isto tako kraljev sin, ban hrvatski Ivan Korvin. Borba sa vojnom upravom traje i sljedeća dva stoljeća, a Senjani nastoje dobiti zaštitu kralja. Tek Ferdinand III. imenuje poveljom od 23. veljače 1652. godine Senj kraljevskim slobodnim gradom sa svim povlasticama (P. TIJAN, 1931, 10, 12).

²⁰³ Ovdje sigurno misli na uskočko razdoblje života grada Senja.

koji od ova dva jezika, već govore i misle samo ilirski.²⁰⁴ Vrhovni sud raspravlja o brodarskim poslovima na talijanskom, o pravnim poslovima na njemačkom kao u Vojnoj granici, a o građansko-ekonomskim poslovima na ilirskom jeziku.

Senj je biskupsko sjedište u čiju biskupiju²⁰⁵ spada i grad Rijeka kao i veliki dio hrvatske unutrašnjosti. Bojnik (major) me je predstavio biskupu²⁰⁶ koji nas je pozvao sljedeći dan na objed. U dogovoreni sat prelat, koji ima najuglađenije ponašanje koje se uopće može zamisliti, primio nas je u svom ljetnom odijelu iz crnog satena obrubljenom grimizom i odveo u sobu s biljarom da bi provjerio moje vještine. Ali uskoro je bilo očito da nisam imao šanse s njim u provedbi kanonskog prava. Biskup, kažu, živi uzorno i vrlo je strog prema

²⁰⁴ *Senjani su srednjeg uzrasta, muškarci jezgroviti, širokih prsiju, ženske većim dijelom vitke, i jedno i drugo ponajviše crnomanjaste masti. Čeljad su obće čila i zdrava. U Senjanah ima dosta uma i poduzetnosti, oni su radini, otvoreni, iskreni i ljubezni, ter se svaki tudjinac čudi neusiljenoj slobodi i iskrenosti, kojom se oni u svakom društvu kreću. Akoprem su vješti - osobito muškarci i uglađenije žene - i talijanskom jeziku, to im je ipak najmiliji hrvatski kojega govore cakavskim narječem. A svoj zavičaj ljube - kao i svi Primorci - tako da se nigdje drugdje ne čute sretnimi. Ali nisu samo zaljubljeni u svoje roidno mjesto, već i u cielu domovinu Hrvatsku. kojoj su u doba najljuche biede i najvećega pritiska svagda vierni bili. Punim pravom zaslužuju zato ime domoljubnog grada kojim ih Hrvatska odlikuje, a ova njihova narodna vrlina nikad se zaboraviti neće, jer će ju historija neizbrisivi pismeni upisati u knjigu spomenicu na čast i slavu grada Senja.* (M. MAGDIĆ, 1877, 41).

²⁰⁵ Biskupija senjsko-modruška od 1630. godine sa sjedištem u Senju.

²⁰⁶ Tada je na čelu senjske i modruške biskupije bio biskup Emerik, Mirko, barun Ožegović Barlaabaševački (Vinarec kraj Križevaca, 1775. – Senj, 1869.). Studirao filozofiju i pravo, a od 1798. teologiju u Zagrebu. Nakon ređenja 1801. godine bio je kapelan u Konjščini i župnik u Bisagu. 1815. godine imenovan je zagrebačkim kanonikom. Od 1817. bio je ravnatelj zagrebačkoga plemićkoga konvikta, a od 1826. prodirektor Zagrebačke akademije i školski nadzornik za Hrvatsku. 1827. imenovan je arhidakonom varaždinskim, 1828. prisjednikom Banskoga stola, a 1829. prelatom Stola sedmorice u Budimpešti. 1830. i 1832. bio je poslanik u zajedničkom Hrvatsko-ugarskom saboru. Imenovan je zatim (1833.) senjsko-modruškim biskupom i u Senju je 1835. godine izgradio biskupski dvor, 1839. otvorio, odnosno obnovio gimnaziju, a 1857. godine i đački konvikt kroz koji su prošle brojne generacije nadarenih siromašnih đaka iz područja Vojne krajine. U Senju je osnovao Glazbeno društvo kao i katedralni zbor Sv. Cecilija, koji i danas djeluje. Kao član Hrvatskoga sabora 1848. predvodio je delegaciju koja je J. Jelačića predlagala za bana, a nakon instalacije bana Jelačića služio je svečanu svetu misu na staroslavenskome jeziku u crkvi Sv. Marka. Te je iste godine prvi uveo narodni jezik u svoju biskupsku kancelariju. Godine 1849. imenovan je tajnim carskim savjetnikom, a 1858. godine postao je barunom. U latinskim brošurama, izdanim 1832.–48. godine zauzimao se za obranu hrvatskog državnoga prava i pobijao teze o pripadnosti sjeverne Hrvatske i Slavonije Ugarskoj. Svojim *Ritualom ili obrednikom biskupija senjske i modruške* (1859.) nastojao je uvesti novi liturgijski priručnik na hrvatskom jeziku. Iako je zahtijevao red i disciplinu u kleru, svećenici su ga veoma cijenili. Svoje svećenike slao je na studij u Beč i Rim. Grad Senj mu je iskazao za života veliku zahvalnost, a nakon smrti podigao mu je spomenik u obliku česme. (M. BOGOVIĆ, 1990, 249–259).

Sl. 22. Emerik, Mirko barun Ožegović
Barlabaševački, biskup senjski i modruški,
sredina XIX. stoljeća²⁰⁷

svojem svećenstvu, osobito prema onima u Rijeci jer je to veliki grad s daleko više iskušenja nego u ruralnim područjima.

U razgovoru sam doznao da bura (bora) ili sjeverni vjetar povremeno puše takvom snagom da pomete brodove u luci i izbaci ih na otvoreno more, prevrće najteža kola i onemogućava svako kretanje, pa je tako dok bura puše svom snagom naj snažnijem čovjeku onemogućeno bilo kakvo kretanje od jednog do drugog kraja obale.²⁰⁸ Običaj je da gradski uglednici na dan Nove Godine iskažu biskupu svoje poštovanje. Iako biskupska palača²⁰⁹ nije više od dvije ili tri minute hoda od riječkog lukobrana,²¹⁰ 1. siječnja 1847. godine nitko se nije usudio doći blizu biskupove palače zbog snažne bure.

²⁰⁷ Hrvatski državni arhiv u Zagrebu, Grafička zbirka (HR - HDA - 903).

²⁰⁸ *Klimatički odnošaji bili bi još povoljniji da nesmotrena prošlost nije šume izsjekla i tim vjetrovom - osobito buri kojom je cijelo primorje a osobito Senj, po ovoj. "In Segna nasce, in Fiume si marita, ed a Trieste muore"(U Senju se rađa, na Rijeci se vjenča (s morem), a u Trstu umire) daleko poznat - vrata širom otvorila. Kad ne bi bilo u Senju bure, imao bi on 6 mjeseci proljeće, a 6 mjeseci ljeto. Nu kad strme Vratnik-gore senjskom dragom po više nedjelja huji bura studeno i oštro, i kad tamnoplave talase morske diže u ciele oblak od pare i pjene, pa kad se ovi sduže s prašinom obale, ter zviždećim virom poput groma lete po uzburkanom moru: onda misliš, da si se sa svieta vjekovitoga proljeća ijužne tišine prenio u paklenske krajeve živalja i u ledeni sjever. (M. MAGDIĆ, 1877, 40).*

²⁰⁹ Ovaj biskupski dvor "s visokim i prostranim ukusno uređenim dvoranama (jedna je dvorana urešena uljanim slikama senjskih biskupa)" sagradio je 1839. godine biskup Ožegović dijelom svojim osobnim troškom, a dijelom carskom pomoći. Biskupski dvor, koji je bio najveća i najodličnija zgrada u gradu Senju stradao je u II. svjetskom ratu, da bi 1954. godine bio nacionaliziran, a početkom šezdesetih godina XX. stoljeća uklonjen radi regulacije cestovnog prometa. (VODIĆ; P. TIJAN, 1940, 73; M. BOGOVIĆ, 1990).

²¹⁰ Riječki lukobran poznat je danas pod nazivom Mađarska riva jer su uz taj lukobran pristajali brodovi parobrodarskog društva Ungaro-croata iz Rijeke čiji je suosnivač i dioničar bio i Senjanin Ladislav Krajač.

Pretpostavlja se da djelovanje sunca u Africi uzrokuje moćne struje hladnog zraka koje pušu sa sjevera, a struje koje izlaze iz Francuske i prolaze u Mediteran širokim vratima ili prolazom kojega tvore Languedoc i Provansa, bočno zaštićene s jedne strane Alpama i s druge strane Pirinejima ita širina prolaza sprječava pretjeranu snagu vjetra. Ali strujanja na Jadranu dolaze s velikom snagom iz brdovita zaleđa na sjeveru kroz nekoliko uskih prolaza na Velebitu, što im daje neodoljivu snagu kakva nije nigdje poznata.

Senjska luka je jako loša, izložena je južnim vjetrovima, a to sada Vlada pokušava popraviti gradeći lukobran.²¹¹ Sve u svemu, na svojem putovanju nisam vidio prirodno i u svemu toliko neprijatno mjesto bilo za trgovinu ili za poljoprivredu kao što je to Senj, koji svoje postojanje zahvaljuje samo nužnosti izlaza na more šumovitih predjela u zaleđu.

Iste večeri sam se povezao s gospodinom koji je putovao u Rijeku, iznajmili smo kola za putovanje obalom cestom,²¹² što je bilo pogubnije od bilo kojeg putovanja u Mađarskoj. Ništa ne bi bila lošija od cesta kojima sam već prelazio Velebit, ali ova je slabo prometna i prolazi kroz slabo nastanjena područja, stoga je posve opasna. Goli kameni rtovi jedan iza drugoga se usijecaju u more, a svake tri ili najviše četiri milje,²¹³ doslovno tako treba razumjeti, mala je uvala s nekoliko zakržljalih čokota vinove loze, par stabala maslina i nekoliko kuća. Ponekad se cesta visoko uzdiže iznad morske obale i zidićem (parapetom) je zaštićena da se netko ne strmoglavi u provaliju. Zatim smo išli morskom obalom uz koju smo vidjeli visoke ljestve, čvrsto usađene među kamenjem poput brodskog jarbola, uzdignute i nagnute nad morskom površinom, a namijenjene su ribarenju.²¹⁴ Čovjek se popne na vrh tih ljestava i spazivši da je riba došla, raširi mrežu obrubljenu kamenjem, koja brzo potone na dno i tako zatvori ribu. A kada pomoću konopaca mrežu izvuku riba je ulovljena kao u nekoj torbi."

²¹¹ Riječ je o gradnji lukobrana sv. Marija Art ili Đige, kako ga još do danas nazivaju Senjani. Naziv *điga* dolazi od tal. riječi *diga* što znači brana, prepreka, barijera. U pozadini ovoga lukobrana nalazi se sredinom XX. stoljeća omiljena senjska pučka plaža s kamenim oblucima. Taj lukobran je sagradio Josip Kajetan Knežić nakon što je more srušilo nedovršeni Vukasovićev lukobran iz 1792. godine. (P. TIJAN, 1940, 73; V. KRAJAČ, 1956, 152–153; S. SZAVITZ-NOSSAN, 1970, 176).

²¹² Ovu cestu od Senja do Novog Vinodolskog projektirao je i izgradio barun Filip Vukasović 1783. – 1784. godine, a rekonstruirana je u prvim stoljećima XIX. stoljeća. (S. SZAVITZ-NOSSAN, 1970, 173).

²¹³ 3 do 4 milje = 5 do 7 km

²¹⁴ I u okolici Senja na jug, kao i prema Sibirju (Sv. Ilija) bilo je tunera, koje su napuštene već iza I. svjetskog rata, o čemu su znali pripovijedati stari Senjani i posebno senjski ribari koje sam imao priliku slušati krajem pedesetih godina prošloga stoljeća.

Sl. 23. Senj, predio sv. Ambroza s biskupskim dvorom i Mađarskom rivom (Riječki gat) krajem 19. stoljeća²¹⁵

Paton nastavlja svoje putovanje prema Rijeci i nakon šest sati napornoga putovanja zaustavlja se u Novom s namjerom da tamo prespava. Ali svi kreveti u maloj gostionici smještenoj u kuli frankapanskog kaštela koja ga podsjeća "na prizor poznate pustolovine *Don Quixote*" već su zauzeti. Nema mjesta ni u pomoćnim prostorima gostionice i oni nastavljaju putovati cijelu noć prema Rijeci. Jutarnje sunce ih budi u Kraljevici, a u Rijeku, koja ga svojim izgledom i živošću fascinira, dolaze u popodnevnim satima.

Kako danas razumjeti djelo Andrewa Archibalda Patona

Osnova ovoga rada dijelovi su knjige *Highlands and Islands of the Adriatic: including Dalmatia, Croatia, and the southern Provinces of the Austrian Empire*, objavljene u Londonu 1849. godine. Sadržaj ove knjige iz 1849. godine Paton je objavio u proširenom novom izdanju pod naslovom *Researches on the Danube and the Adriatic: or, Contributions to the modern history of Hungary and Transylvania, Dalmatia and Croatia, Servia and Bulgaria* tiskanom 1861.

²¹⁵ Razglednica iz zbirke J. Lokmera. Ovaj predio se do 1945. godine nazivao Sv. Ambroz po istoimenoj crkvi, koju je 1728. godine sagradio Niko Suzan. Nešto objekata je stradalo u II. svjetskom ratu (biskupski dvor, crkva) koji su uklonjeni pedesetih godina XX. stoljeća zbog regulacije prometa. (P. TIJAN, 1940, 39; V. KRAJAC, 1956, 152–153; A. GLAVIČIĆ, 1965, 283).

Sl. 24. Senj, hotel Nehaj na Potoku, krajem XIX. stoljeća²¹⁶

godine u Leipzigu i 1862. godine u Londonu. U tim izdanjima Paton daje zemljopisno-povijesni pregled jugoistočne Europe, svoja zapažanja, posebno ekonomska i politička gledanja na zatečene prilike i budućnost tih zemalja.

Ovaj rad rezultat je nastavka izučavanja djela britanskih putopisaca, koja govore o sjevernom Jadranu i Lici. Neposredni poticaj za izradu ovoga rada želja je autora ovog rada prikazati Senj i njegovo šire prirodno zaleđe (Liku) sredinom XIX. stoljeća, kritički vrjednovati Patonovo djelo u bitno izmijenjenim društvenim i političkim uvjetima i odnosima u kojima danas žive ti krajevi.

U Hrvatskoj, posebno u Dalmaciji, ovo Patonovo djelo nije bilo puno razmatrano. Ono je ostalo prešućeno u hrvatskoj javnosti i zbog jezične zapreke jer je hrvatska anglistika, odnosno uporaba engleskoga jezika,²¹⁷ posebno u XIX.

²¹⁶ Razglednica iz zbirke J. Lokmera.

²¹⁷ Prvi udžbenik, prvu gramatiku i prvi rječnik engleskog jezika sastavio je i objavio Senjanin prof. Alexander (Šandor) Lochmer (1857–1915), a od 1899. godine i prvi lektor engleskoga jezika na Sveučilištu u Zagrebu: *Engleska čitanka sa zbirkom engleskih trgovačkih*

i početkom XX. stoljeća, usprkos brojnoj hrvatskoj emigraciji u SAD-a bila u začetku, vrlo skromno razvijena, a engleski jezik koristio se samo u uskim intelektualnim krugovima i među obrazovanim pomorcima.²¹⁸ Tek krajem XX. stoljeća u Hrvatskoj su prevedeni samo mali dijelovi ovog Patonovog putopisa koji govore o javnom i društvenom životu Splita,²¹⁹ dok drugi samo spominju ovaj putopis u službi potvrde svojih tvrdnji.²²⁰ U zadnje vrijeme ovo je djelo, kao i sva druga Patonova djela, dostupno javnosti u digitaliziranom obliku na internetskim stranicama digitalnih knjižnica i drugih baza podataka.²²¹

Već iz predgovoru ovoga Patonova djela jasno se doznaje, a u kasnijim dijelovima se uočava, da je Paton putopisac po političkom zadatku, ali i putopisac koji svojim čitateljima, britanskoj intelektualnoj, kulturnoj i političkoj eliti s dosta literarnoga smisla, često s dosta osjećaja daje opis egzotičnih krajeva na jugoistoku Europe gdje se dodiruju dva svijeta: Habsburško (Austrijsko) carstvo, europska srednjovjekovna politička okamina i Osmansko carstvo s arhaičnim državnim političkim i ekonomskim sustavom osuđeno na brzu propast, u kojima vriju nacionalni i politički pokreti, a o kojima je britanska javnost bila slabo i sasvim jednostrano, posebno od Mađara, informirana.²²² To je i prilika da se jasnije upozna tadašnje okolnosti, ali i utjecaj na današnji položaj u tom putopisu opisanog naroda i krajeva, uoči neprolazna vrijednost iznesenih činjenica i Patonovih objeacija i argumenata zbog kojih su ti krajevi i narodi bili, a i danas su zanimljivi, utjecajnim političkim, društvenim i gospodarskim čimbenicima Europe i svijeta. Tim svojim djelom Paton je istočnu jadransku obalu i njezino zaleđe približio Europi, a mnogi su čitajući i njegove putopise odlučili i proputovati tim krajevima. Ovo Patonovo djelo objavljeno u dvama dijelovima po svojem sadržaju i kvaliteti daleko je više od turističkoga vodiča, zabavnog putopisa čime obiluje današnja turističko - putopisna literatura, pisano

listova za mlade pomorce i za školu s obilnim hrvatskim tumačem, Senj 1899. godine, *Englesko-hrvatski rječnik*, Senj 1906., *Gramatika engleskoga jezika za školu i samouke*, 1909. godine, *O engleskom izgovoru*, Senj 1906. godine, *Džepni rječnik hrvatskoga i engleskoga jezika: sa točnim izgovorom svake riječi*, Senj 1911. godine.

²¹⁸ R. FILIPOVIĆ, 1980, 235–242; M. BRATANIĆ-ČIMBUR, 1980, 243–247; I. VELČIĆ, 1980, 249–253; D. KALOĐERA, 1980, 255–261.

²¹⁹ U. PASINI; Ž. MULJAČIĆ, 1995; U. PASINI; Ž. MULJAČIĆ, 1997.

²²⁰ I. PEDERIN, 1975, 151; S. HALIKOWSKI-SMITH, 2003, 2142–15; I. BRILIĆ, 2013, 151–152.

²²¹ Za potrebe ovoga rada korišteno je digitalizirano izdanje *Highlands and islands of the Adriatic : including Dalmatia, Croatia, and the southern provinces of the Austrian Empire, Volumen II.*, London, 1849. (A. A. PATON, 1849.)

²²² Z. GRLJAK, 2004, 88–89.

je uglađenim jezikom, biranim riječima, otmjenim stilom eseja, s dosta često i lirskih opisa prirodnih ljepota, krajolika, ali i s dosta britkih riječi i ironičnih usporedbi. Ono donosi povijesne, zemljopisne podatke, ali i gospodarske i političke prosudbe ne samo prošlih vremena već i trenutne sadašnjosti u funkciji budućnosti ovih krajeva. To putopisno djelo literarno oblikovano, politički je, kritički realni pogled pripadnika britanske diplomacije na cjelokupnost stanja područja kojima ovaj tajni diplomat putuje. Može se reći da je to ujedno i najcjelovitiji opis materijalnoga, organizacijskog, gospodarskog i političkog stanja naših krajeva: u ovome radu prvenstveno Like i Senja, tj. najvećeg dijela današnje Ličko - senjske županije, viđeno očima stranca - diplomata na polutajnom zadatku. Time postaje jasno da je to djelo pisano prema narudžbi za određenu svrhu i ciljeve, što Paton ne skriva i jasno to kaže u uvodnom dijelu svoga djela.²²³ Sasvim je sigurno da je ovo njegovo djelo neposredno djelovalo na javno mnijenje, na stavove ne samo političke elite Velike Britanije, već i posredno na budućnost opisanih krajeva, zemalja i njihovih stanovnika kroz britansku politiku tada najveće imperijalne sile.²²⁴

U ovom dijelu Patonove putopisne knjige *Highlands and Islands of the Adriatic: including Dalmatia, Croatia, and the southern Provinces of the Austrian Empire*, u kojem opisuje Liku, njezine prirodne ljepote, gradove Gospić, Otočac te Senj i njegovu luku - Patonovo glavno poslanje bilo je snimiti stanje luka u Habsburškoj monarhiji. On tu daje objektivan opis stanja tih krajeva, premda ponegdje ironičan i uz zajedljive komentare. Iako tu nema nekih posebnosti i velikih opisa, ipak taj tekst vrvi detaljima koji ukazuju na Patona - ne samo hladnoga promatrača, profesionalnoga izvjestitelja, već i čovjeka - zaljubljenika u prirodne ljepote, koji svojim izvješćima, tajnim za potrebe britanske diplomacije i javnim namijenjenim kao putopis britanskoj javnosti žednoj takvoga žanra literature postaje kreator, važan čimbenik britanskog javnog, u prvom redu kulturnog i političkog mnijenja o drugim narodima izvan britanskoga imperija, ali i promotor putovanja ovim našim krajevima punim neotkrivene ljepote i egzotike. Paton je iskusni promatrač i diplomatski službenik koji iskustva stečena u Siriji, Egiptu i Srbiji vješto primjenjuje na ovome putovanju koje mu je u odnosu na sva dosadašnja putovanja pravi edukativno - relaksirajući odmor. To on ne krije i oduševljava se gostoljubivošću, otvorenošću ljudi: obična puka i vladajućih struktura čudeći se često velikim i neočekivanim suprotnostima na tom egzotičnom i u mnogočemu zabačenom djeliću europskoga tla.

²²³ A. A. PATON, Vol. I., 1849, 5.

²²⁴ Z. GRILJAK, 2004, 91-92.

Kao profesionalnog izvjestitelja u službi diplomacije, a ovdje u službi britanskog veleposlanstva u Beču, Patona zanimaju političke strukture, odnosi podanika i vlasti i sve to uspoređuje sa svojim političkim stavovima u funkciji britanske politike prema Habsburškoj monarhiji i Osmanskom carstvu, a u svjetlu one službene, ali i one tajne britanske istočne politike. Tako jasno uviđa kulturološke i druge razlike između Dalmacije i banske Hrvatske gdje je veliki utjecaj srednjoeuropske uljudbe i njemačke kulture i jezika. Paton koristi njemačko nazivlje mjesta, rijeka i krajeva, što je i razumljivo s obzirom na državni sustav, dominaciju njemačke kulture, ali i na činjenicu da je u Karlovačkom generalatu, pa tako i u Ličkoj i Otočkoj pukovnji njemački bio službeni jezik, dok se je u svakodnevnoj komunikaciji koristio narodni jezik.²²⁵ Istovremeno Paton daje prikaz buđenja hrvatske (ilirске) svijesti i djelovanje ilirskog pokreta u prvome redu kao političkog buđenja nacionalne svijesti izazvana mađarskim hegemonizmom. Tu je Paton, iako opskrbljen mađarskim informacijama sasvim realni izvjestitelj, koji kao promatrač bilježi činjenice koje doznaje, vidi i doživljava na putu kojim prolazi, u susretu s visokim časnicima pa i samim budućim hrvatskim banom Josipom Jelačićem. Liku i Ličane doživljava kao posebnu vrstu, pomalo nestvarnu, ratnika i njihova svijeta, ograničenih u svojim slobodama koji su takvim postali živeći uz granicu Otomanskog carstva, a njihov svijet je postao i ostao svojevrsni relikv povijesnih okolnosti, svojevrsna organizacijska, politička i vojna okamina.

Paton uočava razlike unutar vojne strukture: zapovjednog kadra (pukovnik Reichenbach, pukovnik Mastrović, bojnik Knežić, pukovnik Jelačić) i običnih vojnika - graničara (serezana). Divi se poduzetnosti, ljubaznosti, otmjenosti časnika, posebno Jelačića, Maštovića i Knežića, koji svojim nastupom, odlučnošću, skromnošću, ali i djelima i ostvarenim projektima izazivaju njegovo divljenje. Izražava svoje oduševljenje i simpatije prema Česima (pukovnik Reichenbach) tome slavenskome narodu koji je u sebi utjelovio sintetizirane sve vrline germanskog i slavenskog bića. Tu se osjećaju poput nagovještaja simpatije britanske politike kraja XIX. stoljeća prema češkome narodu.²²⁶ Impresioniran je uglađenošću graničarskih časnika, kao i manirama i navikama (biljar) biskupa Mirka Ožegovića. Paton sigurno nije mnogo znao o biskupu Ožegoviću, o njegovom podrijetlu, obrazovanju, službama koje je obnašao i o političkom djelovanju. Tu ipak uz svu svoju objektivnost dolazi do izražaja tradicionalni engleski zazor, bolje rečeno, sofisticirani prijezir prema katolicima, posebno

²²⁵ Ž. HOLJEVAC, 2002, 48.

²²⁶ Z. GRLJAK, 2004, 89.

prelatima Katoličke crkve, što je posve jasno izrazio u ironičnoj priči o Ircima i njihovom podrijetlu, ali i u povezivanju kanonskog prava s igranjem biljara, kao najvećeg poroka stručnjaka za kanonsko pravo - biskupa, strogog upravitelja povjerene mu biskupije i klera koji je, opet ironično rečeno, u povećanoj napasti, vjerojatno u svezi s celibatom, u većim gradovima biskupije kao što je to Rijeka.

Ovo je putopis Engleza, prvoga stranca koji je proputovavši hrvatskom unutrašnjošću (Likom) dao realni i kritički odmjereni opis stanje tih krajeva i ljudi pred revolucionarnu 1848. godinu. Usprkos svemu, tu je njegova zajedljivost, engleska kolonijalna svijest na djelu jer uz sve vrline časnika - graničara ipak uočava, traži njihove, po njegovom mišljenju, mane, suptilno ih uz put navodeći: otac bana Jelačića nameće svoga sina za vođu Hrvata, Maštrović je možda nakon Beča nezadovoljan u Otočcu, ban Jelačić je samovoljni nasilnik kada kažnjava turskoga pljačkaša, a Knežić nakon godina mukotrpnoga rada ima vilu ponad Senja, koja bi prema tadašnjem engleskom časničkom, posebno kolonijalnom standardu, bila samo loša gospodarska zgrada.

Patonova slika krajeva i ljudi toga vremena realna je i nama pomalo tužna u usporedbi s daleko razvijenijim europskim zemljama, ali daje osnovne smjernica budućega i potencijalno mogućeg razvoja tih krajeva. Te njegove primjedbe i konstatacije su i danas, uz korekcije nastale društvenim i povijesnim razvojem kasnijega vremena, realne i dobar su temelj planiranja gospodarstva i života uopće, budućnosti ovih krajeva. Paton naglašava posebnost ovih krajeva koja se zasniva na ljepoti nedirnete prirode, ukazuje na važnost komunikacija - prometnica, ali i na ograničene mogućnosti razvoja, ako za to nema u prvome redu prirodnih mogućnosti (Senj i njegova luka) kao i ljudskih potencijala koji će taj razvoj donijeti i nositi. Patonov putopis daje i detaljni opis ugostiteljsko - turističke infrastrukture ovih krajeva sa svim primjedbama koje će i kasniji posjetitelji²²⁷ spominjati u svojim putopisima, a što je i danas u mnogočemu aktualno. Stoga se ovaj Patonov putopis može smatrati jednim od najranijih prikaza turizma, odnosno mogućnosti turizma Like i Senja.

Zanimljivo je i Patonovo poimanje graničnih područja Bosne koju naziva Turskom Hrvatskom, a Bošnjake turskim Hrvatima prema starijoj hrvatskoj historiografiji i narodnome sjećanju. Tu je i njegova, nama ne baš razumljiva, konstatacija o istovjetnosti jezika naroda na području od Bugarske, preko Srbije do hrvatskih krajeva koje je posjetio. Nisu li već tu začetci britanskog inženjeringa na državnom oblikovanju jugoistočne Europe (Zapadnoga Balkana), a sve u funkciji osiguravanja britanskih interesa na tome području ili barem sprečavanja

²²⁷ I. N. JEMERŠIĆ, 1904, 302, 310.

Sl. 25. Oton Iveković, Na Kordunu²²⁸

Njemačke da ovlada prolazom na istok, odnosno da izide svojim utjecajem na Mediteran, posebno na Bospor, i da ne ugrozi na bilo koji način britanske interese?

Neizostavna tema gotovo svih engleskih putopisaca povezana sa Senjom su uskoci i njihov društveni položaj i povijesni kontekst. Razmišljanja su uvijek uvjetovana engleskim, kolonijalnom i interesnom šablonom. Prema Patonu uskoci, koji su u Senju ustanovili razbojničku republiku, s vremenom su postali isključivo pljačkaši poput alžirskih gusara, Berbera, kojima je to bilo stoljećima stalno zanimanje, stalni izvor prihoda, koji su bez ideala i obrane vlastitoga života to stoljećima prakticirali kao lukrativnu gospodarsku djelatnost, nanoseći bol i štetu uglavnom nedužnim trgovcima i putnicima - istovremeno, prema njihovu shvaćanju i vjerskom uvjerenju, nevjernicima - kršćanima. Još k tome Paton navodi da su Uskoci za takvo djelovanje bili licencirani, što sudi po engleskoj službenoj praksi koju je uvela kraljica Elizabeta I. dijeleći svojim ljubimcima kraljevske licence za pljačkanje španjolskih brodova sa skupocjenim teretom iz Novoga svijeta i lordovske titule. O svojem nepoznavanju povijesti ovih krajeva Paton svjedoči kada govori o borbi Uskoka s Turcima ponad Senja 1654. godine, a poznato je da su Uskoci iz Senja raseljeni

²²⁸ Slika, ulje na platnu; 110 x 179 cm, Moderna galerija u Zagrebu (MG - 378), foto G. Vranić.

Sl. 26. Dočasnik i vojnik s granice²²⁹

nakon Uskočkoga rata (1615. – 1617.) Madridskim mirom 1618. godine, da su manjim dijelom inkorporirani u garnizone regularne vojske u Brinju i Otočcu, odnosno dublje u unutrašnjosti Vojne krajine. Tih godina je mogla biti u tom okršaju s Turcima - pljačkašima regularne vojska, graničari u čijem sastavu su bili nekadašnji senjski Uskoci. To se je sve dogodilo na teritoriju pod vlašću ugarsko hrvatskog kralja (Habsburzi), a ne na teritoriju Osmanlijske države. Međutim, činjenica je da su senjski uskoci kao regularna graničarska postrojba pod vodstvom kapetana, mahom Nijemaca, koje je imenovala gradačka vojna uprava vrlo učinkovito djelovali u obrani granice i preko granice na svome, nekada hrvatskome području (Turska Hrvatska), koje su Turci nasilno zauzeli. To potvrđuje i izgradnja tvrđave Nehaj (1558. godine), koju nisu gradili uskoci, već gradačka vojna uprava. Zanimljivo da Paton u ovom putopisu ne spominje ovu monumentalnu građevinu koja dominira nad gradom. Još više začuđuje da Paton, kaže, pretpostavlja se, da je broj pobijenih Turaka bio izrazito velik

²²⁹ J. HORVAT, 1942, 51, Sl. 85–86.

Sl. 27. Graničari u Jelačićevu logoru²³⁰

(3.000), što nije u dokumentima zabilježeno, a u narodnoj predaji sigurno je predimenzionirano, moglo bi se prema Patonovu navodu danas okvalificirati kao prekomjerno ubijanje neprijatelja koji ugrožava opstojnost onoga koji se brani na svojem teritoriju i u svojoj državi. Paton bi mogao imati informacije o broju ljudi koje su Britanci i njihove urođeničko - britanske postrojbe u svojim kolonijama i protektoratima, barem u Egiptu i Siriji, pobili nasilnim zauzimanjem i pokoravanjem teritorija u cilju ostvarenja koristi samo u njegovo vrijeme? Ta Patonova informacija o uskocima kao razbojnicima otišla je u Britaniju i anglosaksonski svijet i ocrtala je ovdašnje ljude kao hrabre, ali divlje, krvoločne i nesmiljene koji su mogli pobiti i preko 3.000 Turaka, a da nitko od njih nije izginuo, što će ponavljati mahom svi kasniji britanski putopisci. Pa i danas nam se nešto tako događa.

Očito je već davno prošlo vrijeme da hrvatska povijesna znanost izradi cjelovitu i objektivnu povijest uskoka na osnovu povijesnih dokumenata i činjenica te time onemogućiti da nam stranci prema svojem ukusu i geostrateško-

²³⁰ J. HORVAT, 1942, 36, Sl. 61.

Sl. 28. Nepoznati autor, Senj u Hrvatskoj, oko 1840. godine, litografija²³¹

političkom interesu svojih mentora i pokrovitelja pišu ovaj dio naše starije povijesti, koji i danas ima indirektno znatan utjecaj na hrvatsku sadašnjost i budućnost.

Ova knjiga je, kao što je već rečeno, svojevrsni pogled Europe, posebice visoko razvijene britanske sredine na naše krajeve, gradove i cijelu regiju (koju danas nazivaju "region") te daje onu sliku koja nam je sigurno nedostajala, daje pogled onoga tko nije nimalo sentimentalno vezan za te goleti uz more, velebitske stijene i robusne sunarodnjake, daje pravi odnos između ljubavi i objektivnosti, gledane s pozicija interesa i intelektualne, kulturno-povijesne zainteresiranosti, ali i imperijalne nadmoći. Kada se ova knjiga očisti od svih povijesno-političkih pristranosti, ona ima za nas veliko dokumentarno značenje, ali nam daje i prikaz

²³¹ ZENGG in Croatien, Lithographie, 26cm x 34.1cm, i.e. 18.5cm x 23.1 cm, ÖNB Kartensammlung und Globenmuseum (ALB Vues 08897; KAR0511919), Österreichische Nationalbibliothek, Wien,

(ne)objektivnosti dobro ugladenoga Britanca koji dok promatra opisane krajeve nikada ne zaboravlja, odnosno uvijek vodi računa isključivo i jedino o interesima svoje zemlje.

Paton je ovim putopisom dao jako puno argumenata političkim čimbenicima svoga vremena koji će bitno utjecati na ponašanje političara ne samo tijekom i nakon I. svjetskog rata, već i kod nastajanja, stvaranja novih država na tlu Austro-Ugarske monarhije, a nedavno i na tlu bivše Jugoslavije.

Pouka je to koja i danas također vrijedi ne samo u politici, već i šire: od potrebe sveukupnoga vrednovanja i stalnoga preispitivanja vlastitoga geostrateško - geopolitičkog položaja, resursa, kulturne baštine preko gospodarskih interesa, posebno u nekim granama privređivanja (turizam, proizvodnja hrane, gospodarenje i upravljanje ekološki očuvanim prostorom, morem i zalihama pitke vode i drugo), do preispitivanja nacionalnih interesa i stalnoga oblikovanja suvremenog vlastitog nacionalnoga identiteta kao zaštite osobnosti pojedinca, naroda i države, posebno u okviru novih asocijacija, u suvremenom političkom i gospodarskom zajedništvu gdje kao država i narod trebamo osigurati ne samo povoljniju poziciju za život sadašnjih, već i za svekoliki razvoj za dobrobit budućih naraštaja.

Literatura

- Robert ADAM, *Ruins of the palace of the Emperor Diocletian at Spalatro in Dalmatia*, London, 1764., URL: <https://archive.org/details/RuinspalaceEmpe00Adam> (24.10.2017.)
- Robert ADAM, *Hrvatska enciklopedija*, URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=368> (30.10.2017.)
- Srećko (Felix) ALBINI, *Na Plitvička jezera!: balet u 2 slike: po ideji dra. Stj. pl. Miletića*, Zagreb, 1898.
- Thomas ALLASON, *Picturesque Views of the Antiquities of Pola*, London, 1819., URL: http://arachne.uni-koeln.de/arachne/index.php?view%5blayout%5d=buch_item&search%5bconstraints%5d%5bbuch%5d%5balias%5d=Allason1819&search%5bmatch%5d=exact (25.10.2017.)
- A. G., Engleski katolici i njihove organizacije, *Obnovljeni život: časopis za filozofiju i religijske znanosti*, Vol. 10, No. 2, Zagreb, 1929, 88–95.
- AUSTERLITZ, *Hrvatska enciklopedija*, URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=4671> (30.09.2017.)
- Franz BACH, *Povijest Otočke regimente*, Zagreb - Otočac, 2010.
- BAN Josip Jelačić, Put otočkih graničara, URL: <https://otogran.wordpress.com/2012/10/24/ban-josip-jelacic/> (06.11.2017.)

- Radojica BARBALIĆ, Brodarstvo u Senju i Podgorju kroz prošlost I, *Senjski zbornik* 4, Senj, 1970, 5–16.
- William Michael Alexander BARRETT, *Balfe: his life and work*, London, 1882, URL: <https://archive.org/details/cu31924021747781> (09.09.2017.)
- Tomislav BARIČEVIĆ, Po Velebitu od Svetog brda do Podpraga ili od spomena Božjih zapovijedi do spominjanja hrvatskih branitelja, *Senjski zbornik*, 29, Senj, 2002., 369–382.
- Russell BARRINGTON, u Archives and Special Collections, University of Calgary, URL: <https://asc.ucalgary.ca/node/888> (31.01.2017.)
- Joško BELAMARIĆ – Ana ŠVERKO (ur.), *Robert Adam and Diocletian's Palace in Split*, Zagreb, 2017.
- BERBERI, *Hrvatska enciklopedija*, URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=7009> (16.10.2017.)
- Richard BISSEL PROSSER, Norie, John William, u *Dictionary of National Biography*, 1885. – 1900., Volume 41, URL: [https://en.wikisource.org/wiki/Norie,_John_William_\(DNB00\)](https://en.wikisource.org/wiki/Norie,_John_William_(DNB00)) (17.11.2017.)
- Jaekel BLAIR, *The lands of the tamed Turk; or, The Balkan states of to-day; a narrative of travel through Servia, Bulgaria, Montenegro, Dalmatia and the recently acquired Austrian provinces of Bosnia and the Herzegovina; with observations of the peoples, their races, creeds, institutions and politics, and of the geographical, historical and commercial aspects of the several countries*, by Blair Jaekel; with numerous illustrations from photographs taken especially for the book, Boston, 1910, URL: <https://archive.org/details/landsoftamedturk00jaek> (01.11.2017.)
- M. Maurice BLOCK, *Dictionnaire général dela politique*, Tome premier, Paris, 1867, URL: <https://books.google.fr/books?id=C5wBAAAAQAAJ&pg=PA1099&dq> (06.11.2017.)
- George Clement BOASE, Shoberl, Frederic (DNBoo) u *Dictionary of National Biography*, 1885. – 1900., Volume 52, URL: [https://en.wikisource.org/wiki/Shoberl,_Frederic_\(DNB00\)](https://en.wikisource.org/wiki/Shoberl,_Frederic_(DNB00)) (25.10.2017.)
- Mile BOGOVIĆ, Biskup Mirko Ožegović, *Senjski zbornik*, 17, Senj, 1990, 249–259.
- Richard BRIGHT, *Travels from Vienna through Lower Hungary; with some Remarks on the State of Vienna during the Congress, in the year 1814.*, Edinburgh, 1818, URL: https://books.google.hr/books?id=8ZTVAAAAMAAJ&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (24.10.2017.)
- Ivan BRLIĆ, Stožerno mjesto Ličke pukovnije, u *Gospić: Grad, ljudi, identitet*, ur.: Željko Holjevac, Zagreb - Gospić, 2013, 135–160.
- Stefan von BUCHWALD, Die Plitvicer Seen und ihr Vorland In Fiume, 1896.
- Thomas BUSBY, *Concert Room and Orchestra Anecdotes of Music and Musicians, Ancient and Modern*, Vol. III, London, 1825, URL: <https://books.google.hr/books?id=d0NDAAAACAAJ&pg=PA66&lpg=%20PA66&dq> (25. 10. 2017.)

- John CAREY, Did the Irish come from Spain? u *History Ireland*, URL: <http://www.historyireland.com/pre-history-archaeology/did-the-irish-come-from-spain/> (09.09.2017.)
- Jean-François Paul de Gondi CARDINAL DE RETZ, u *Larousse, Dictionnaire mondial des littératures*, URL: <http://www.larousse.fr/encyclopedie/litterature/Retz/176440> (5.11.2017.)
- James CREAGH, *Over the borders of Christendom and Eslamiah. A journey through Hungary, Slavonia, Servia, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia, and Montenegro, to the north of Albania, in the summer of 1875.*, Vol. II, London, 1876, URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uiug.30112083240330;view=1up;seq=11> (01.11.2017.)
- CROATIAN PROTECTED AREAS, URL: http://web.hamradio.hr/9aff/9AFF-051_LaudonovGaj/Laudonov.htm (04.10.2017.)
- Lada ČERNICKI – Stašo FORENBACHER, *Starim cestama do mora*, Zagreb, 2012.
- Lada ČERNICKI – Stašo FORENBACHER, *Starim cestama preko Velebita*, Zagreb, 2016.
- Mandica DASOVIĆ, Biološko-ekološko i prostorno vrednovanje park šume "Laudonov gaj", *Šumarski list*, Vol. 131, No. 11–12, Zagreb, 2007, 549–563, URL: [file:///C:/Users/KNJI%C5%BDNICE/Downloads/200705490%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/KNJI%C5%BDNICE/Downloads/200705490%20(1).pdf) (04.10.2017.)
- Kamenko DELIĆ, Plitvička i njihova okolina: sa 66 slika i 2 karte, Zagreb, 1899.
- Ivan, DUJMOVIĆ, *Povijest zavaljske župe*, Zagreb, 1999.
- Boris DUNDOVIĆ – Pia SOPTA – Alan BRAUN, Kuća Petrovski u Senju, Povijesno-prostorni razvoj patricijske kuće s renesansnim Lavljim dvorištem, *Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, Vol. 23, No. 2 (50), Prosinac 2015, 222–235.
- EVANS Arthur John, *Hrvatska enciklopedija*, URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=18688> (30.10.2017.)
- Arthur EVANS, *Through Bosnia and the Herzegovina on foot during the insurrection, August and September 1875: with an historical review of Bosnia, and a glimpse at the Croats, Slavonians, and the ancient Republic of Ragusa*, London, 1877, URL: <https://archive.org/details/throughbosniaher00evanrich> (30.10.2017.)
- Arthur EVANS, *Illyrian Letters: A Revised Selection of Correspondence from the Illyrian Provinces of Bosnia, Herzegovina, Montenegro, Albania, Dalmatia, Croatia and Slavonia addressed to the "Manchester Guardian" during the Year 1878.*, London, 1878. URL: <https://archive.org/stream/illyrianletters00evangoog#page/n5/mode/2up> (30.10.2017.)
- Arthur EVANS, *Les Slaves de l'Adriatique et la Route continentale de Constantinople*, London, 1916. URL: <http://velikirat.nb.rs/items/show/7439> (30.10.2017)
- George FISHER RUSSEL BARKER, Howard John (1726? - 1790). Dictionary of National Biography, 1885. – 1900., Volume 28., URL: [https://en.wikisource.org/wiki/Howard,_John_\(1726%3F-1790\)_\(DNB00\)](https://en.wikisource.org/wiki/Howard,_John_(1726%3F-1790)_(DNB00)) (24.10. 2017.)

- Višnja FLEGO JACKSON, Thomas Graham, u *Hrvatski biografski leksikon*, Vol. 6, Zagreb, 2005, 212–213.
- Dragutin FRANIĆ, *Plitvička jezera i njihova okolica: sa 19 fotografija, sa 9 historičkih i geografskih karata pa sa 3 vlastoručne crtarije Njeg. Veličanstva Fridrika Augusta II., saskog kralja*, Zagreb, 1910.
- Franjo Julije FRAS, *Topografija Karlovačke vojne krajine, Mjestopis iz godine 1835.*, Gospić, 1988.
- FREDERICK HAMILTON JACKSON, 1848-1923 u *The Victorian web, literature, history & culture, in the age of Victoria*, URL: <http://www.victorianweb.org/art/design/jackson/index.html> (31.01.2018.)
- GENERAL, Nikola Maštrović, *Put otočkih graničara*, URL: <https://otogran.wordpress.com/2012/10/24/general-nikola-mastrovic/> (06.11.2017.)
- Tihomir GJORGJEVIĆ, Putovanje Simona Klementa kroz severozapadne krajeve naše zemlje 1715. godine, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, XVI, snopić 2, Maribor, 1921, 79–104. URL: http://www.sistory.si/cdn/publikacije/5001-6000/5606/1921_2_Casopis_za_narodno_zgodovino.pdf#page=1 (30.09.2017.)
- Ante GLAVIČIĆ, Kulturno-povijesni vodič po Senju, *Senjski zbornik*, 1, Senj, 1965, 264–314.
- GLEIG, George, 1911 Encyclopædia Britannica, Volume 12. URL: https://en.wikisource.org/wiki/1911_Encyclop%C3%A6dia_Britannica/Gleig,_George (23.10.2017.)
- George Robert GLEIG, *Germany, Bohemia and Hungary, visited in 1837*, Vol. III, London, 1839. URL: <https://archive.org/details/germanybohemiaa00gleigoog> (23.10.2017.)
- George Robert GLEIG, Sketches og Illyria, Italy and the Tyrol, u *The New Monthly Magazin and Humorist*, Part the second, London, 1839, 234–246. URL: https://books.google.hr/books?id=kioaAQAAIAAJ&pg=PA234&lpg=PA234&dq=sketches+of+illyria,+Italy&source=bl&ots=_eqPbetXas&sig=791uv-gwSqiFEUxdT7FeNGMhU4E&hl= (23.10.2017.)
- GRAD GOSPIĆ, Službena internet stranica, URL: http://www.gospic.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=1&Itemid=2 (30.09.2017.)
- GRAND TOUR DALMATIA, *Dalmatia - a destination of the European Grand Tour in the 18th and the 19th century project, Bibliography*, Institut za povijest umjetnosti, Zagreb. URL: <http://grandtourdalmatia.org/chrono-geographical-database/bibliography/> (30.09.2017.)
- Zoran GRLJAK, Velika Britanija i Habsburška monarhija od sredine 19. stoljeća do 1918. godine, *Hrvatska revija*, 4, 2004, 87–100.
- HABSBURGOVCI, *Hrvatski biografski leksikon*, URL: <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=42> (10.11.2017.)
- Stefan HALIKOWSKI - SMITH, Od vojne granice do Nacionalnog parka: Otkriće Plitvičkih jezera, u *Triplex Confinium (1500 - 1800): ekohistorija zbornik radova sa međunarodnog znanstvenog skupa održanog od 3. do 7. svibnja 2000. godine u Zadru / uredili Drago Roksandić ... [et al.]*, Split - Zagreb, 213–224.

- Percy Edward HENDERSON, *A British officer in the Balkans; the account of a journey through Dalmatia, Montenegro, Turkey in Austria, Magyarland, Bosnia and Hercegovina*, Philadelphia – London, 1909. URL: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b547037;view=1up;seq=11](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b547037;view=1up;seq=11) (01.11.2017.)
- Joseph HEICKE, Oesterreichische Nationalbibliothek, Wien, 1848., Ban von Kroatien und Seressaner, 1848., Pk 3049, 56, URL: <http://www.bildarchivaustria.at/Preview/12999863.jpg> (01.11.2017.)
- Joseph HEICKE, Seressaner und Grenz -Infanterieoffizier, 1849., Pk 3049, 59, URL: <http://www.bildarchivaustria.at/Bildarchiv/BA/939/B12999884T13013624.jpg> (01.11.2017.)
- Joseph HEICKE, Seressaner, oko 1850., Pk 3049, 65, URL: <http://www.bildarchivaustria.at/Bildarchiv/BA/939/B12999926T13013648.jpg> (01.11.2017.)
- Dragutin HIRC, *Putopisi*, 1878.
- Dragutin HIRC, *Lika i Plitvička jezera: putne uspomene od Dragutina Hirca*, Zagreb, 1900.
- Dragutin HIRC, *Lika i Plitvička jezera*, Rijeka, 1996. (pretisak izdanja iz 1910. godine).
- Maude M. HOLBACH, *Dalmatia. The land where East meets West*, London–New York, (1908), 1910. URL: <https://archive.org/details/cu31924028118267> (02.11.2017.)
- Željko HOLJEVAC, *Gospić u Vojnoj krajini (1689. - 1712. - 1881.) (Prilog slici gospičke prošlosti)*, Zagreb, 2002.
- Željko HOLJEVAC, Lički i primorski Bunjevci, *Hrvatska revija*, 3, Zagreb, 2005, 61–66.
- Josip HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, Zagreb, 1939.
- Josip HORVAT, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina*, Druga knjiga, Zagreb, 1942.
- Rudolf HORVAT, *Lika i Krbava I.*, Zagreb, 1941.
- Rudolf HORVAT, *Lika i Krbava II.*, Zagreb, 1941.
- George HOWARD, *An Account of the principal Lazarettos in Europe, with various Paper relative to the Plague; together with further Observations on some foreign Prisons and Hospitals; and additional Remarks on the present State of those in Great Britain and Ireland*, London, 1791. URL: https://books.google.hr/books?id=r8wtOyOJo_EC&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summ ary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (24.10.2017.)
- Bogumil HRABAK, Regionalna i međunarodna trgovina Mlečana i Dubrovčana drvetom iz Senja (XIV. - XVIII. stoljeće), *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Zagreb*, 24, 1991, 57–107.
- Đuro HUBER, *Spoznaja o medvjedima na Plitvičkim jezerima*, *Priroda* (89), 861, travanj (4), 1999, 26–29.
- ILIRSKÉ POKRAJINE, *Hrvatska enciklopedija*, URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=27092> (30.09.2017.)
- Hrvoje IVANKOVIĆ, Dubrovnik u putopisu Harryja de Windta, *Dubrovački horizonti*, Dubrovnik, 2009. URL: <https://hrvojeivankovic.wordpress.com/2016/09/06/dubrovnik-u-putopisu-harryja-de-windta/>; (31.01.2018.)

- Frederick Hamilton, R.B.A., JACKSON, *The Shores of the Adriatic, The Austrian Side, The Küstenlande, Istria, and Dalmatia, Fully illustrated with Plans, Drawings by the Author, and photographs taken specially for this work*, London, 1908. URL: <https://archive.org/details/shoresofadriati00jack>; (10. 03. 2010.)
- Thomas Graham JACKSON, *Dalmatia, the Quarnero and Istria with Cetigne in Montenegro and the Island of Grado*, Vol. I, Oxford, 1887. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=gri.ark:/13960/t89h0jk5m;view=1up;seq=7> (30.09.2017.);
- Thomas Graham JACKSON, *Dalmatia, the Quarnero and Istria with Cetigne in Montenegro and the Island of Grado*, Vol. II, Oxford, 1887. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=gri.ark:/13960/t8kd6sq9z;view=1up;seq=1> (30.09.2017.)
- Thomas Graham JACKSON, *Dalmatia, the Quarnero and Istria with Cetigne in Montenegro and the Island of Grado*, Vol. III, Oxford, 1887. URL: <http://www.archive.org/details/dalmatiaquarnero03jack> (30.09.2017.)
- SOS za park šumu JASIKOVAC, Lička ekološka akcija, URL: http://www.lea.hr/?page_id=183 (31.01.2018.)
- Jasna JELIČIĆ - RADONIĆ, Reljefi s prikazima Heraklovih djela u crkvi sv. Kaja u Solinu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 39, No.1, 2005. URL: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=162341 (30.09.2017.)
- Ivan Nepomuk JEMERŠIĆ, *Kopnom i morem na Plitvička jezera: putne uspomene u slici i rieči: sa slikom pisca*, Zagreb, 1904.
- Nathan D. JENSEN, *Eugène-Rose de Beauharnais*, URL: <http://www.frenchempire.net/biographies/beauharnais/> (06.11.2017.)
- Frances KINSLEY HUTCHINSON, *Motoring in the Balkans along the highways of Dalmatia, Montenegro, the Herzegovina and Bosnia, ... with map and over one hundred illustrations from photographs by the author*, Chicago, 1909. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.hn6c7q;view=1up;seq=1> (01.11.2017.)
- Nada KLAJČIĆ, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb, 1990.
- Vjekoslav KLAJČIĆ, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, Knjiga prva, Zagreb, 1972.
- Vjekoslav KLAJČIĆ, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, Knjiga četvrta, Zagreb, 1973.
- KLIMA, u *Turistička zajednica Ličko - senjske županije*, URL: <http://www.lickosenjska.com/index.php/hr/upoznajte-nas/klima> (23.12.2017.)
- Sanja KNEŽEVIĆ, Nazivi hrvatskoga jezika u dopreporodnim granatikama, *Croatica et Slavica Iadertina*, Vol. 3, No. 3., Zadar, 2008.
- Veselin KOSTIĆ, *Rijeka i okolica u starim engleskim putopisima – Rijeka and the Rijeka Region in Old English Travel Books*, Rijeka, 2006.
- Mithad KOZLIČIĆ – Sanda UGLEŠIĆ, Senj u peljarima Jadrana od krtaja 18. do kraja 19. stoljeća, *Senjski zbornik*, 40, Senj, 2013, 558–560.

- Vuk KRAJAC, Konzervatorska i urbanistička problematika Senja, *Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske*, God. V, br. 6, Zagreb, 1956, 143–181.
- Ernőtől KRAMBERGER – Dömétől ORLIĆ – Antal HODINKA, *Lika és Krbava.u Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben Szent István koronája országainak 8. kötete. Horvát-Szlavonország*, Budapest, 1901.
- KVEKERI. *Hrvatska enciklopedija*, URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=34905> (09.09.2017.)
- LAUDON, Gideon Ernst, *Hrvatska enciklopedija*, URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=35602> (10.11.2017.)
- Ana LEMIĆ, Velebit i trag čovjeka, *Hrvatska revija*, 1, 2014, 58–65.
- Zdenko LEVENTAL, *Britanski putnici u našim krajevima, od sredine XV. do početka XIX. veka*, Gornji Milanovac, 1989.
- LIČKA GRANIČARSKA PUKOVNIJA, Nacionalni arhivski informacijski sustav, URL: http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_8578 (16.11.2017.)
- Juraj LOKMER, Ex-voto Kvirina Desantića, patricija senjskoga u crkvi Majke Božje Goričke u Baški, *Senjski zbornik*, 32, Senj, 2005, 95-116.
- Juraj LOKMER, Senj, uskoci, bura u putopisu Sir Thomasa Graham Jacksona s kraja XIX. stoljeća, *Senjski zbornik*, 36, Senj, 2009, 123–197.
- Juraj LOKMER, Katedrala Uznesenja Blažene Djevice Marije u Senju i senjski biskupi od početka XVII. stoljeća, *Senjski zbornik*, 42–43, 2015–2016, 235–325.
- Radoslav LOPAŠIĆ, *Bihać i bihaćka krajina, Mjestopisne i povijesne crtice*, Zagreb, 1890.
- Mile MAGDIĆ, *Topografija i poviest grada Senja: sa fotografijom grada Senja*, Senj, 1877, URL: [https://books.google.hr/books?id=EOkDAAAAYAAJ&printsec=f](https://books.google.hr/books?id=EOkDAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false)
[rontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false](https://books.google.hr/books?id=EOkDAAAAYAAJ&printsec=f) (25.10.2017.)
- MAŠTROVIĆ, Nikola, *Hrvatska enciklopedija*, URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=39354> (14.11.2017.)
- Tihomil MAŠTROVIĆ, *General Nikola Maštrović, Život i djelo jednog hrvatskog časnika*, Zagreb, 1966.
- Robert MATIJAŠIĆ, Allason Thomas, u *Istarska enciklopedija*, Zagreb, 2005, 10, 350.
- MANUFACTURE d'armes de Charleville URL: [https://fr.wikipedia.org/wiki/](https://fr.wikipedia.org/wiki/Manufacture_d%27armes_de_Charleville)
[Manufacture_d%27armes_de_Charleville](https://fr.wikipedia.org/wiki/Manufacture_d%27armes_de_Charleville) (30.09.2017.)
- Mary F. McVICKER, *Women Adventurers 1750. – 1900., A Biographical Dictionary, wit Excerpts from Selected Travel Writings*, Jefferson North Carolina & London, 2008. URL: [https://books.google.hr/books?id=-iQkCQAAQBAJ&pg=PA19&lpg=](https://books.google.hr/books?id=-iQkCQAAQBAJ&pg=PA19&lpg=PA19&dq=Emily+Anne+Strangford&source=bl&ots=U4OANaCTLc&sig=gSNh9P6wzj360N0XL34IsWfn8U0&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwiJuMTnzY7XAhXiYpoKHQEmAec4ChDoAQgoMAE#v=onepage&q=Emily%20Anne%20Strangford&f=false)
[PA19&lpg=](https://books.google.hr/books?id=-iQkCQAAQBAJ&pg=PA19&lpg=PA19&dq=Emily+Anne+Strangford&source=bl&ots=U4OANaCTLc&sig=gSNh9P6wzj360N0XL34IsWfn8U0&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwiJuMTnzY7XAhXiYpoKHQEmAec4ChDoAQgoMAE#v=onepage&q=Emily%20Anne%20Strangford&f=false)
[PA19&dq= Emily+Anne+Strangford&source=bl&ots=U4OANaCTLc&sig=g](https://books.google.hr/books?id=-iQkCQAAQBAJ&pg=PA19&lpg=PA19&dq=Emily+Anne+Strangford&source=bl&ots=U4OANaCTLc&sig=gSNh9P6wzj360N0XL34IsWfn8U0&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwiJuMTnzY7XAhXiYpoKHQEmAec4ChDoAQgoMAE#v=onepage&q=Emily%20Anne%20Strangford&f=false)
[SNh9P6wzj360N0XL34IsWfn8U0&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwiJuMTnzY7](https://books.google.hr/books?id=-iQkCQAAQBAJ&pg=PA19&lpg=PA19&dq=Emily+Anne+Strangford&source=bl&ots=U4OANaCTLc&sig=gSNh9P6wzj360N0XL34IsWfn8U0&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwiJuMTnzY7XAhXiYpoKHQEmAec4ChDoAQgoMAE#v=onepage&q=Emily%20Anne%20Strangford&f=false)
[XAhXiYpoKHQEmAec4ChDoAQgoMAE#v=onepage&q=Emily%20Anne%20](https://books.google.hr/books?id=-iQkCQAAQBAJ&pg=PA19&lpg=PA19&dq=Emily+Anne+Strangford&source=bl&ots=U4OANaCTLc&sig=gSNh9P6wzj360N0XL34IsWfn8U0&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwiJuMTnzY7XAhXiYpoKHQEmAec4ChDoAQgoMAE#v=onepage&q=Emily%20Anne%20Strangford&f=false)
[Strangford&f=false](https://books.google.hr/books?id=-iQkCQAAQBAJ&pg=PA19&lpg=PA19&dq=Emily+Anne+Strangford&source=bl&ots=U4OANaCTLc&sig=gSNh9P6wzj360N0XL34IsWfn8U0&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwiJuMTnzY7XAhXiYpoKHQEmAec4ChDoAQgoMAE#v=onepage&q=Emily%20Anne%20Strangford&f=false) (26.10.2017.)

- Milan MOGUŠ, *Povijest književnog hrvatskog jezika*, Zagreb, 1993.
- MONTROSE, James Graham, 5th Earl and 1st Marquess of Montrose, u *Encyclopedia Britanica*. URL: <https://www.britannica.com/biography/James-Graham-5th-earl-and-1st-marquess-of-Montrose> (05.11. 2017.)
- Svein MØNNESLAND, *Dalmacija očima stranaca - Dalmatia through foreign eyes*, Zagreb, 2011.
- John (III) MURRAY, *A handbook for travellers in southern Germany: being a guide to Bavaria, Austria, Tyrol, Salzburg, Styria, &c., the Bavarian and Austrian Alps, and the Danube from Ulm to the Black Sea;also Directions for Travellers; and Hints for Tours; with an Index Map*, London, Leipzig, Paris 1837. URL: https://books.google.hr/books?id=Q_4HAAAQAAJ&pg=PA1&lpg=PA1&dq=A+handbook+for+travellers+in+southern+Germany&source=bl&ots=XcJsZEw8O7&sig=1aU3-214Dx34TJFjsaArw8dFjYY&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwi6ssW_soLXAhXiApoKHwu-BQUQ6AEIVzAI#v=onepage&q=A%20handbook%20for%20travellers%20in%20southern%20Germany&f=false (20.10. 2017.)
- John (IV), MURRAY, John Murray III, 1808-1892, a brief memoir, London, 1920, URL: <https://archive.org/details/johnmurrayiii18000murruoft> (20.10. 2017.);
- John Mason NEALE, *Notes ecclesiological and picturesque on Dalmatia, Croatia, Istria, Styria with a visit to Montenegro*, London, 1861. URL: <http://www.archive.org/details/notesecclesiolo00nealgoog> (30.09.2017.)
- NESTROY, Johann Nepomuk, *Hrvatska enciklopedija*, URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=43498> (04.10.2017.)
- John William NORIE, *The new Mediterranean Pilot, containing Sailing Directions for the Coasts of France, Spain, and Portugal, From Ushant to Gibraltar; also Instructions for navigating the various Coasts, Islands, Bays, and Harbours in the Mediterranean Sea, Gulf of Venice, Archipelago, and Part of the Black Sea*, London, 1817. URL: https://books.google.hr/books?id=q0gVAAAAQAAJ&pg=PP1&lpg=PP1&dq=John+William+NORIE,+The+new+Mediterranean+Pilot,+1817&source=bl&ots=_3ncH_i14j&sig=PWcsgu1Ba0pbCx0ymNbiAkMtKfE&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwJx8_miksbXAhXIGOwKHbWYCBM4ChDoAQhSMA0#v=onepage&q=John%20William%20NORIE%2C%20The%20new%20Mediterranean%20Pilot%2C%201817&f=false (17.11.2017.)
- OBITELJ JELAČIĆ, Nacionalni arhivski informacijski sustav URL: http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_1234 (30.09.2017.)
- OGULINSKA GRANIČARSKA PUKOVNIJA, Nacionalni arhivski informacijski sustav, URL: http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_8832 (30.09.2017)
- OTOČKA GRANIČARSKA PUKOVNIJA, Nacionalni arhivski informacijski sustav, URL: http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_9123 (16.11.2017.)
- John Henry OVERTON, Neale John Mason (DNBoo), *Dictionary of National Biography*, 1885–1900., Volume 40, URL: [https://en.wikisource.org/wiki/Neale,_John_Mason_\(DNB00\)](https://en.wikisource.org/wiki/Neale,_John_Mason_(DNB00)) (25.10.2017.)

- John PAGET, *Hungary and Transylvania: With Remarks on Their Condition, Social Political and Economical*, Vol. II, London, 1839. URL: https://books.google.hr/books?id=141UAAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (30.09.2017.)
- Uroš PASINI – Žarko MULJAČIĆ, Iz putopisa A. A. Patona. Javni i društveni život u Splitu 1847. godine, *Kulturna baština*, 19 (26–27), 1995, 101–118.
- Uroš PASINI, Žarko MULJAČIĆ, Iz putopisa A. A. Patona (2). Književni rad u Splitu 1847. godine, *Kulturna baština*, 20 (28–29), 1997, 171–182.
- Andrew Archibald PATON, *Highlands and islands of the Adriatic: including Dalmatia, Croatia, and the southern provinces of the Austrian Empire*, Volumen I, London, 1849. URL: <https://archive.org/details/highlandsislands00pato> (30.09.2017.)
- Andrew Archibald PATON, *Highlands and islands of the Adriatic: including Dalmatia, Croatia, and southern provinces of the Austrian Empire*, Volumen II, London, 1849. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89090374828;view=1up;seq=9> (30.09.2017.)
- Andrew Archibald PATON, *Researches on the Danube and the Adriatic; or, Contributions to the Modern History of Hungary and Transylvania, Dalmatia and Croatia, Servia and Bulgaria*, 2 vols, London, 1862. URL: https://archive.org/details/bub_gb_E_NBAAAAYAAJ (30.09.2017.)
- Henry PATON, Paton, Andrew Archibald u *Dictionary of National Biography*, 1885–1900, Volume 44. URL: [https://en.wikisource.org/wiki/Paton,_Andrew_Archibald_\(DNB00\)](https://en.wikisource.org/wiki/Paton,_Andrew_Archibald_(DNB00)) (30.09.2017.)
- Arthur J. PATTERSON, From Agram to Zara., u *Fortnightly Review*, 1 April 1872, 359–386; 1 May 1872, 509–532.
- Joseph Frank PAYNE, Bright Richard, *Dictionary of National Biography*, 1885. – 1900., Volume 06. URL: [https://en.wikisource.org/wiki/Bright,_Richard_\(DNB00\)](https://en.wikisource.org/wiki/Bright,_Richard_(DNB00)) (24.10.2017.)
- Ivan PEDERIN, Carrara Frano, *Hrvatski biografski leksikon*, Vol. 2, Zagreb, 1989, 596–59.
- Ivan PEDERIN, Theresianum, počeci njemačko–hrvatskih književnih i kulturnih odnosa i ilirizam, *Kolo*, 3, 2007, 256–290.
- PERDRIX, toujours Perdrix, u *E. Cobham Brewer; Dictionary of Phrase and Fable*. 1898. URL: <http://www.bartleby.com/81/13036.html> (06.02.2018.)
- Dane PEJNOVIĆ, Gospić: Geografski položaj, razvoj i suvremene značajke grada, u *Gospić: Grad, ljudi, identitet*, ur.: Željko Holljevac, Zagreb–Gospić, 2013, 15–59.
- Richard POCKOKE, *A Description of the East and some other Countries*, Vol. II, London, 1745, 262–264. URL: https://archive.org/stream/gri_33125009339611#page/n749/mode/2up (24.10.2017.)
- Albert Frederick POLLARD, Purdy John (DNBoo) u *Dictionary of National Biography* (1885. – 1900.), Volume 47, URL: [https://en.wikisource.org/wiki/Purdy,_John_\(DNB00\)](https://en.wikisource.org/wiki/Purdy,_John_(DNB00))

- PORTA, *Hrvatska enciklopedija*. URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=49560> (1.10.2017.)
- PRVA BANSKA graničarska pukovnija, u Nacionalni arhivski informacijski sustav., URL: http://arhinet.arhiv.hr/details.aspx?ItemId=3_8138 (06.11.2017.)
- John PURDY, *The new Sailing Directory for the Mediterranean Sea. The Adratic Sea, or Gulf of Venice, the Archipelago and Levant, the Sea of Marmara and the Black sea*, London, 1826. URL: <https://archive.org/details/newsailingdirec01purdgoog> (30.09.2017.).
- RADETZKY, Johann Joseph, *Hrvatska enciklopedija*. URL: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=51424> (30.09.2017.)
- Milenko RATKOVIĆ, *Gusarska epopeja*, 5–21. URL: <http://montenegrina.net/wp-content/uploads/2015/11/Milenko-Ratkovic-Gusarska-epopeja.pdf> (18.01.2018.)
- Herbert RIX, Spottiswoode William, *Dictionary of National Biography*, 1885. – 1900., Volume 53, URL: [https://en.wikisource.org/wiki/Spottiswoode,_William_\(DNB00\)](https://en.wikisource.org/wiki/Spottiswoode,_William_(DNB00))
- Abdulah SEFEROVIĆ, *Stari Zadar, gospodar zlata i srebra*, Zagreb, 2012.
- SEPIOLIT, Proleksis Enciklopedija online, URL: <http://proleksis.lzmk.hr/45551/> (10.10.2017.)
- Frederick SHOBERL, *The world in miniature, Illyria and Dalmatia; containing a description of the manners, customs, habits, dress, and other peculiarities characteristic of their inhabitants, and those of the adjacent countries; illustrated with thirty-two coloured engravings*, Vol. I, London, 1821. URL: <https://archive.org/details/ahy8052.0001.001.umich.edu> (01.10.2017.)
- Frederick SHOBERL, *The world in miniature, Illyria and Dalmatia; containing a description of the manners, customs, habits, dress, and other peculiarities characteristic of their inhabitants, and those of the adjacent countries; illustrated with thirty-two coloured engravings*, Vol. II, London, 1821. URL: http://kvk.bibliothek.kit.edu/view-title/index.php?katalog=ARCHIVE_ORG&url=http%3A%2F%2Farchive.org%2Fdetails%2Fahy8052.0002.001.umich.edu&signature=snRbSY0-ZRczZ0PXq1_pUGCz8DSy4YF0eSvxkS1KEk&showCoverImg=1 (01.10.2017.)
- Frederick SHOBERL, *Austria containing a Description of the Manners, Customs, Character and Costumes of the People of that Empire, Philadelphia*, 1828, 8697, URL: <https://archive.org/stream/austriacontaini00shobgoog#page/n8/mode/2up> (01.10.2017.)
- James Henry SKENE, *The frontier lands of the Christian and the Turk*, Vol. I, London, 1853. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044091730176;view=1up;seq=7> (20.01.2018)
- Levin SCHLOSSER KLEKOVSKI, *Izlet na Plitvička jezera 28. lipnja do 2. srpnja 1883.*, Zagreb, 1884.
- Manoilo SLADOVIĆ, *Povesti biskupijah senjske i modruške ili krbavske*, Trst. 1856, pretisak Gospić - Zagreb, 2003.

- SMYTHE Percy Ellen Frederck William, vicount of STRANGFORD (VIII.), u *Dictionary of National Biography*, Vol. 53, uredio Lee Sidney, New York - London, 1898, 198. URL: <https://archive.org/stream/DictionaryOfNationalBiographyVolume53#page/n209/mode/2up> (24.10. 2017.)
- Edmund SPENCER, *Sketches of Germany and the Germans: With a Glance at Poland, Hungary & Switzerland, in 1834, 1835. and 1836.*, Vol. II, London, 1836. URL: <https://books.google.hr/books?id=9NhVAAAAYAAJ&pg=PA18&lpg=PA18&dq=sketches+of+germany&source=bl&ots=0HUOcApTy6&sig=JY-ggBW2Mc46Bb8aBRcQwOHGuBY&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKewjiiqSg4YPXAhVFchQKHf13ATsQ6AEIPjAI#v=onepage&q=sketches%20of%20germany&f=false> (23.10.2017.)
- George Andrew SPOTTISWOODE, *A Tour in Civil and Military Croatia, and Part of Hungary, u Vacations Tourists nad Notes of Travel in 1860.*, London, 1861. URL: https://books.google.hr/books?id=cDUNAQAIAAJ&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (23.10. 2017.)
- Ivan STANDL, *Fotografske slike iz Hrvatske*, 1870, URL: http://arhinet.arhiv.hr/_DigitalniArhiv/IvanStandl/index.htm (18.01.2018.)
- STILLMAN William Jones (1828. – 1901.) u *Bartleby com*. URL: <http://www.bartleby.com/library/prose/4945.html> (01.11.2017.)
- Emily Anne STRANGFORD, *The Eastern Shores of the Adriatic in 1863: With a Visit to Montenegro*, London, 1864, URL: <https://archive.org/details/easternshoresad00stragoog> (26.10. 2017.)
- STRAUSS, *Hrvatska enciklopedija*, URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=58355> (04.10.2017.)
- John Stuart STUART-GLENNIE, *Europe and Asia : discussions of the Eastern Question in travels through independent, Turkish, and Austrian Illyria, with a politico - ethnographical map*, London, 1879. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=wu.89073390940;view=1up;seq=11> (01.11.2017.)
- Stjepan SZAVITZ-NOSSAN, Filip Vukasović 1755. – 1809., *Senjski zbornik*, 4, Senj, 1970, 173–191.
- Stjepan SZAVITZ-NOSSAN, Josip Kajetan Knežić 1786 - 1848, *Senjski zbornik*, 4, Senj, 1970, 192–203.
- Stjepan SZAVITZ-NOSSAN, Ceste Karlovac - Senj od najstarijih vremena do sredine XIX. stoljeća, *Senjski zbornik*, 4, Senj, 1970, 127–167.
- Stjepan ŠIROLA, *Na Plitvička jezera*, putopis, Karlovac, 1894.
- Abdulah ŠKALJIĆ, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, 1989.
- TAROK, *Hrvatska enciklopedija*, URL: <http://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=60475>
- TEMPERATURNE LJESTVICE, u *Prolexis enciklopedija on line*, URL: <http://prolexis.lzmk.hr/48553/> (23.12.2017.)
- THERESIANISCHE AKADEMIE, Stadt Wien, Wien Geschichte, URL: https://www.wien.gv.at/wiki/index.php?title=Theresianische_Akademie (24.01. 2018.)

- Harry Craufuird THOMPSON, *The outgoing Turk; impressions of a journey through the western Balkans*, New York, 1897, URL: <https://archive.org/details/cu31924028084709> (02.11.2017.)
- Pavao TIJAN, 1940., Senj, u *Hrvatski kulturni spomenici*, Zagreb, 1940.
- Adolf TKALČEVIĆ, *Put na Plitvice*, Zagreb, 1860. – 1997.
- Roy TREVOR, *My Balkan tour; an account of some journeyings and adventures in the Near East, together with a descriptive and historical account of Bosnia & Herzegovina, Dalmatia, Croatia & the kingdom of Montenegro,*; with a photogravure frontispiece, a map and 104 other illustrations., London – New York, 1911. URL: <https://archive.org/stream/mybalkantouracco00trevuoft#page/n9/mode/2up> (01.11.2017.)
- Pierre TRISTAM, *Understanding the Barbary Pirates*, 2017. URL: <https://www.thoughtco.com/who-were-the-barbary-pirates-2352842> (18.01.2018.)
- TURISTIČKA ZAJEDNICA Grada Gospića, Grad Gospić, URL: <http://www.visitgospic.com/hr/> (31.01.2018.)
- Peter Evan TURNBULL, *Austria*, in two Volumes, Vol. I. Narrative of Travels, London, 1840, URL: <https://archive.org/stream/austria01turn#page/n7/mode/2up> (20.10.2017.)
- TURSKA HRVATSKA, *Hrvatska enciklopedija*, URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=62812> (25.10.2017.)
- TURSZKY, Ivan August, *Hrvatska enciklopedija*, URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=62815> (02.11.2017.)
- UDBINSKI DEKANAT, Gračac - sv. Juraj, URL: <https://www.gospicko-senjska-biskupija.hr/dekanati-i-zupe/udbinski-dekanat-zupe.html> (31.01.2018.)
- UDRUGA bivše Općine Zavalje, Povijest, URL: <http://ubozavalje.blogspot.hr/p/iz-povijesti.html>, (10.10.2017.)
- Cindy VALLAR, *The Barbary Corsairs*, 2004. URL: <http://www.cindyvallar.com/barbarycorsairs.html> (18.01.2018.)
- VETTER Graf von Lilienberg Wenzel, u *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* ur. Dr. Constnt von Wurzbach, 50. Theil, Wien, 1884. URL: <http://www.literature.at/viewer.alo?objid=11709&viewmode=fullscreen&rotate=&scale=3.33&page=244> (30.09.2017.)
- VODIČ po Senju i okolici - Führer durch Zengg u. Umgebung*, Senj, [1898 ?]
- VODIĆ [i. e. vodič] na Plitvička jezera: izdalo Društvo za uređenje i poljepšanje Plitvičkih jezera i okolice u Hrvatskoj sa sjedištem u Zagrebu, povodom 35-godišnjice društvenog rada na Plitvičkim Jezerima: [1893-1928], Zagreb, 1928.
- Vodj za Plitvička jezera; Prospekt za otvoreni na njih god. 1896. Hotel "Društva za uređenje Plitvičkih jezera", Zagreb 1897.
- Josip VRANDEČIĆ, "Nove žene" (The new Women) i Dioklecijanova palača: Feministički prilog funkcionalističkoj recepciji, *Adrias*, 21, Zagreb, 2015, 171–182.

- Ivan Dominik VUKASOVIĆ, *Zemljopisni i povijesni novi opis Karlovačkog generalata u Kraljevini Hrvatskoj (1777.)*, Gospić, 2005.
- Marko VUKELIĆ, Laudonov gaj, *Grad Otočac*, 7, Otočac 2003, 97–115.
- Franciscus WALDSTEIN – Paulus KITAIBEL, *Descriptiones et icones plantarum rariorum Hungariae*, Vol. II, Viennae, 1805. URL: <http://bibdigital.rjb.csic.es/ing/Libro.php?Libro=1918> (12.12.2017.)
- Thomas WATKINS, *Travels Through Swisserland, Italy, Sicily, the Greek Islands, to Constantinople, Through Part Of Greece, Ragusa And The Dalmatian Isles*: In *A Series Of Letters To Pennoyre Watkins*, Esq. From Thomas Watkins, A. M. In the Years 1787, 1788, 1789: [In Two Volumes], Vol. II, London, 1792. URL: https://books.google.hr/books?id=UmRCAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (30.09.2017.)
- WHIST, u *Encyclopaedia Britannica*, Volume 28, 1911. URL: https://en.wikisource.org/wiki/1911_Encyclop%C3%A6dia_Britannica/Whist (09.09.2017.)
- Sonia WILD BIČANIĆ, *British Travellers in Dalmatia 1757-1935., Plus a little more about Dalmatia today*, Zaprešić, 2006.
- John Gardner WILKINSON, *Dalmatia and Montenegro with a Jouney to Mostar in Herzegovina and Remarks on Slavonic Nation; The History of Dalmatia and Ragusa; The Uskoks; &c, &c.*, Volume II, London, 1848. URL: <https://archive.org/stream/agv6187.0002.001.umich.edu#page/n7/mode/2up> (25.09.2017.)
- WILKINSON, John Gardner, *Hrvatska enciklopedija*, URL: <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=66164> (25.10.2017.)
- Harry de WINDT, *Through savage Europe, being the narrative of a journey (undertaken as special correspondent of the "Westminster gazette"), throughout the Balkan States and European Russia*, London, 1907. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc2.ark:/13960/t3tt4j04d;view=1up;seq=11> (01.11.2017)
- William Frederick WINGFIELD, *A Tour in Dalmatia, Albania and Montenegro, with Sketch of the Republic of Ragusa, from the Earliest Times down to its Final Fall*, London, 1859. URL: <https://archive.org/details/atourindalmatia00winggoog> (25.10.2017.)
- ZENGG in Croatia, Lithographie, 26cm x 34.1cm, i.e. 18.5cm x 23.1cm, ÖNB Kartensammlung und Globenmuseum (ALB Vues 08897; KAR0511919), Österreichische Nationalbibliothek, Wien, URL: http://www.bildarchivaustria.at/Pages/Search/Result.aspx?p_eBildansicht=2&p_ItemID=1 (10. 10. 2018.)
- Zdravko ŽIVKOVIĆ, *Hrvatsko narodno graditeljstvo*, Svezak 1, Istočna Hrvatska (Slavonija, Baranja, Srijem), Zagreb, 1992.
- Zdravko ŽIVKOVIĆ, *Hrvatsko tradicijsko graditeljstvo = Croatian traditional architecture*, Zagreb, 2013.

ANDREW ARCHIBALD PATON: LIKA AND SENJ IN A TRAVELOGUE FROM 1849

Summary

The great interest of English travel writers from the end of the 18th century, and especially from the beginning and mid-19th century in the Eastern Adriatic coast culminated at the end of it and at the beginning of the 20th century. The motives for travelling were varied: from the familiarisation of "exotic" regions, the discovery of unknown European cultural heritage, all the way to the targeted recording of the conditions and relationships of political powers in the Austrian Empire, its relationship with the neighbouring Ottoman Empire, and the strengthening of the self-confidence of the Slavic peoples in relation to the Hungarian and Austrian hegemony and the Slavic peoples in the Ottoman Empire. British diplomat, secret intelligence officer of the British Embassy in Vienna, with significant military-diplomatic experience in the Middle East (Syria, Egypt) and in Serbia, Andrew Archibald Paton (1811-1874) travelled, in 1846 and 1847, the Eastern Adriatic coast, the Dalmatian Hinterland (Zagora) and Lika primarily with the task of gathering information about the material condition of that part of the Austrian Empire, especially the Adriatic ports. He began the journey began by carriage from Vienna to Zadar, continued to Kotor, visited Montenegro and returned to Zadar from where, via Lika, he travelled to Rijeka, Trieste and ended in Graz and Vienna. He was the first Briton to visit the interior of Croatia, particularly the Military Frontier and Lika. Exploring these regions Paton described with documentary precision the people and regions with words and pictures, he noted some details from the cultural heritage and local history, which he mostly gleaned from the travelogues of previous visitors and literature which he was able to consult in Vienna. He also described the natural phenomena (Plitvice Lakes) and the beauty of the landscape (Plješivica, Velebit) for which he also demonstrated a fair amount of literary penchant. Particularly interesting are his descriptions of the towns (Gospić, Otočac, Senj), as well as smaller places – villages (Vrhovine, Korenica, Zavalje). He published this in a major work: *Highlands and islands of the Adriatic: including Dalmatia, Croatia, and the Southern Provinces of the Austrian Empire* *Highlands and islands of the Adriatic: including Dalmatia, Croatia, and the Southern Provinces of the Austrian Empire*, Volumes 1 and 2, which he published in London in 1849. This work by received well by the business, political and public readership and by 1862 Paton published an expanded edition in London - *Researches on the Danube and the Adriatic; or, Contributions to the Modern History of Hungary and Transylvania, Dalmatia and Croatia, Servia and Bulgaria* 2 volumes, in which Paton describes the geographical-historical look of South East Europe, his observations, especially the economic and political views of the existing conditions and future of these countries. Paton's description of Lika and Senj is not extensive, but it is concise, critical and full of personal ponderings about the current situation, as well as the potentials of these regions. His descriptions are invaluable information and testimonies about the regions and people, and they are not only historical documents, but it is also an insight into the views and thoughts of others, foreigners about these regions and peoples. It is the documentation which significantly influenced and gradually formed the public opinion of the English-speaking regions and further afield. For us today these attitudes and thoughts are slightly strange, often incomprehensible and unacceptable, and so they significantly influenced the political decisions of Anglo-Saxon countries (Great Britain, the USA), and of their adherents in the past, and they can also be recognised in the political, economic and cultural intentions and procedures of these countries, especially of Great Britain. In this paper the author provides a translation of parts of this work with descriptions of Lika and the town of Senj with comments and the necessary explanations, plus a quite extensive bibliography of British and American authors who had visited and written about the Croatian regions from the end of the 18th century to the beginning of the 20th century.

Keywords: Lika, Gospić, Otočac, Plitvice Lakes, Zavalje, the town of Senj, the Military Frontier